

LIPOOTI FAKATA‘U

2020/2021

MATU‘UAKI ‘A E LOĀ ‘I HE PULE LELEI

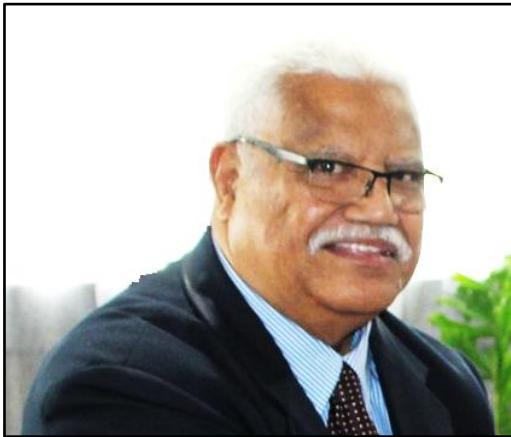
KAVEINGA: Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

FAKAHOKOHOKO

Kakano	Peesi
1. Fakamatala Fakalukufua 'a e 'Omipatimeni	1
2. Fakafe'iloaki	2
Taumu'a / Mafai / Visone / Misiona	2
(i) Fa'unga Fakalao / (ii) Pule Lelei / (iii) Fa'unga "DNA" 'o e 'Omipatimeni	3 - 4
3. Ngaahi Ngāue	5
4. Fakatotolo	6
Ngaahi fakatotolo 'a e 'Omipatimeni	6
Launga kuo tuku mai mei he Palemia pea tali 'e he 'Omipatimeni	7
Vakai vave ki he ta'u	8
Ngaahi launga kuo tapuni lolotonga e ta'u 'o e lipooti ni	10
Ngaahi launga 'oku kei fai ki ai e ngāue 'i he ngaahi ta'u kuo lipooti	11
5. Fetu'utaki	28
6. Tekinolosia 'o e Fakamatala	30
7. Tataki Ngāue	32
Fa'unga 'o e fakahoko fatongia	35
Ngāue Fakapa'anga	37
8. Aofangatuku	41

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

1. Fakamatala Fakalukufua 'a e 'Omipatimeni

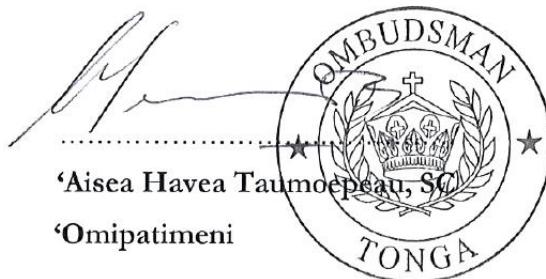

'Oku ou fiefia ke fakafe'iloaki atu 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni ki he Ta'u Fakapa'anga 2020/21, (1 'o Siulai 2020 ki he 30 'o Sune 2021), 'o fakatatau mo e *kupu 25 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 2001*.

Ko e Fakamatala Fakata'u eni ki he ta'u 'o e lipooti ni, 'i hono fakahoko 'a e ngaahi fatongia tefito 'o e 'Omipatimeni 'o fakatatau ki he lao. Kuo hokohoko mai 'emau fakatotolo'i e ngaahi launga kotoa mei he kakai, ngaahi fakatotolo 'a e 'omipatimeni mo e ngaahi launga kuo tukumai 'o fakatatau mo honau mafai. 'I hoku fatongia ko e 'Omipatimeni, 'oku ou tukupā ke fakatoka ha fa'unga ngaue ki he launga 'e 'atā ki he kakai pea mo 'i ha tu'unga ma'olunga 'a e ngaahi ngaue ki ai.

'Oku ou fetakinima mo e Kautaha 'Omipatimeni Fakavaha'apule'anga (IOI) pea mo e 'Omipatimeni 'a 'Esia mo e Pasifiki (APOR) 'i he poupou ki hono fakamamafa'i malohi mo tali 'e he Kautaha 'o e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Mamani (UN) 'a e ngaahi taumu'a ngaue tefito 'o e Kautaha ki he 'Omipatimeni, 'oku fakamalumalu 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni A/RES/75/186 'o e 'aho 16 'o Tisema 2020.

'Oku hounga 'a e poupou mei he Sea 'o e Fale Alea mo e Pule'anga Tonga, pea 'oku ou toe fakamālō ki he kau ngaue mo 'enau ngaue malohi mo e ngaahi lavame'a lolotonga 'a e ta'u 'o e lipooti ni.

2. Fakafe'iiloaki

Taumu'a

- Ko 'emau taumu'a ke fakalakalaka 'a e fakahoko fatongia ki he kakai 'a e pule'anga pea mo 'ene ngaahi kautaha pisinisi

Mafai

- 'Oku mau feinga ke potupotutatau, lelei mo taau 'a 'emau ngaue ki he taha kotoa, ngaahi potungaue mo e va'a fakangaue mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga, pea ke mau ongo'i mo fakafaingofua'i ke ta'imarie 'a e kakai 'i he 'emau fai fatongia, 'o ngaue fakapotopoto'aki 'a 'emau ngaahi naunau mo e koloa.

Visone

- Taau, tali ui ki he fatongia pea mo fengaue'aki lelei mo e ngaahi fa'unga fakahoko ngaue 'a e ngaahi potungaue, kautaha pisinisi mo e ngaahi va'a fakangaue 'a e pule'anga.

Misiona

- Ke taau mo olalelei e ngaue ki hono fakalelei'i 'a e ngaahi launga pea mo hakeaki'i 'a e lelei taha 'o e fai fatongia 'a e pule'anga ma'ae kakai, ngaue anga totonu, pule lelei, 'ata ki tu'a mo tali ui ki he fatongia 'i he pule'anga, ngaahi potungaue mo e ngaahi kautaha 'a e pule'anga.

(i) Fa'unga Fakalao

a) Fakalotofonua – Ko e Lao ki he ‘Omipatimeni

Ko e ngaahi liliu lalahi mo fakamuimuitaha ki he Lao ki he Vā mo e Kakai, 2001 na'e kamata ngaue'aki he 'aho 16 'o Tisema, 2016. Na'e makatu'unga mei ai 'a e ngaahi liliu lalahi ko eni:

1. Na'e liliu 'a e hingoa Komisoni ki he Vā mo e Kakai ki he hingoa ko e 'Omipatimeni. 'Oku hoko ai hen'i 'a Tonga 'o tatau mo e toenga 'o mamani.
2. Na'e hiki 'a e mafai ki hono fokotu'u 'o e 'Omipatimeni mei he Kapineti ki he Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea. 'Oku fakapapau'i mei he hiki ko eni 'a e tau'ataina 'o e ngaue fakatotolo ki ha fa'ahinga tu'utu'uni pe fokotu'u 'e fai, pe ko ha ngaue 'oku fai pe 'ikai fakahoko, 'o fekau'aki mo ha tu'utu'uni fakangaue 'a ha potungaue 'a e pule'anga pe fakafofonga. 'Oku 'ikai ha'a mau mafai ki he Fale Alea.
3. 'Oku fakangaue'i 'a e kau ngaue 'e he 'Omipatimeni 'o 'ikai kenau kei hoko ko e kau ngaue 'a e Komisoni ki he kau Ngaue Fakapule'anga.
4. 'Oku 'i he 'Omipatimeni 'a e mafai ke pulusi ha ngaahi lipooti 'o ha fakatotolo.

b) Lao Fakavaha'apule'anga

Fokotu'u Tu'utu'uni 'a e Kautaha 'o e ngaahi Pule'anga Fakatahataha 'o Mamani

(United Nations) Fika A/Res/75/186 – 'aho 16 'o Tisema, 2020.

Ko e kaveinga 'o e fokotu'u tu'utu'uni 'a e UN ko e, "Fatongia 'o e 'Omipatimeni mo e ngaahi Fa'unga Ngaue Fakalelei 'i hono hakeaki'i mo malu'i 'a e ngaahi Totonu 'a e Tangata, Pule Lelei mo e Pule 'a e Lao." 'Oku toe fakapapau'i mo toe fakamanatu ai 'a e ongo Tefito'i Poutuliki Palesi (Paris Principles) ki he ngaahi Totonu 'a e Tangata mo e Tefito'i Poutuliki Venisi (Venice Principles) ki he malu'i mo paotoloaki 'o e ngaahi fa'unga ngaue 'Omipatimeni.

'Oku takiekina 'e he fokotu'u tu'utu'uni ko eni 'a e vā fengae'aki 'a e IOI mo e UN ki he kaha'u.

'Oku fakamamafa'i hen'i 'a e mahu'inga ke tau'ataina 'a e 'Omipatimeni mo e ngaahi fa'unga fakalelei vā, mei he fa'unga taki fakahoko ngaue mo e ngaahi va'a fakalao 'o e pule'anga. 'Oku malava ai hen'i 'a e ngaue tōtōivi, 'o 'ikai ha fakamanamana ki he malava 'o fakahoko taau e ngaue pe ngaue lavame'a 'o taau mo e founiga ngaue, pea faka'ai'ai e ngaahi pule'anga ke fakaivia 'a e 'ofisi mo e fa'unga fakalao taau mo vahe'i ha 'inasi fakapa'anga, ki he kau ngaue mo e fakahoko ngaue.

(ii) Pule Lelei

‘Oku taumu’a ‘a e ngaahi tefito’i fatongia ‘o e ‘Omipatimeni ki hono paotoloaki ‘a e ‘ata ki tu’a, tali ui ki he fatongia mo e vave ‘a e fai fatongia ‘a e pule’anga. ‘Oku toe tanaki kiai ‘a e mahu’inga ke hakeaki’i ai ‘a e falala, fakafepaki’i ‘a e fai hala, fakalakalaka mo faka’ai’ai ‘a e kau mai ‘a e kakai, pea ke lahiange ‘a e ola mo e lava me’a ‘a e fai fatongia ma’ae kakai.

‘Oku fakapapau’i ‘e he Kautaha Fakavaha’apule’anga ‘o e ‘Omipatimeni, (*IOI Best Practice Paper-Issue 2- August 2017*), ‘a e ongo fatongia tefito ‘o e ‘Omipatimeni. ‘Oku kau ai hono fakalelei’i ha ngaue ta’efaitotonu kuo faingata’a’ia ai e kakai fakafo’ituitui, pea mo hono fakalakalaka e ngaahi ngaue ma’ae kakai ‘o fakafou he ako mei he ngaahi fakatotolo ‘oku fakahoko. ‘Oku toe mahu’inga ki he ‘ofisi ke vakai’i ‘oku fakahoko ‘a e ngaahi liliu kuo fokotu’u atu ‘e he ngaahi potungaue mo e kautaha ‘a e pule’anga. Ko e taimi kuo ‘osi fakahoko ai ‘a e ngaahi fokotu’u atu, ‘oku mahu’inga ke muimui’i leva ‘a e ngaahi ola ‘oku taau ke ma’u, ke fakapapau’i ko e ngaahi ngaue ta’efakalao kuo faingata’a’ia ai ‘a e tokotaha launga, ‘oku ‘ikai ke toe uesia ai mo kinautolu ‘oku muimui atu ‘o faka’aonga’i ‘a e ngaue koia.

(iii) Fa‘unga “DNA” ‘o e ‘Omipatimeni

‘Oku mahino pe ‘a e lao fekau’aki mo e fa’unga totonu pe “DNA” ‘o ha tokotaha kuo taau ke fokotu’u ke ne hoko ko e ‘Omipatimeni: (*Kupu 3, Lao ki he ‘Omipatimeni*)

- (a) ‘Oku fiema’u ha tokotaha ‘oku anga totonu, loto ma’u mo ma’olunga hono ngeia he anga ‘o e nofo;
- (b) Lahi ‘a ‘ene taukei fakalao, pule’i mo tokanga’i e ngaue fakapule’anga;
- (c) Kuo fakanofe ke ngaue fakalao ‘i Tonga ni pe ‘i ha fonua kominiueli; pea
- (d) ‘Oku ‘ikai ke tu’utu’uni hano mo’ua fakapa’anga ‘i ha fakamaau’anga fakalao, pe kuo ‘ikai tu’utu’uni ‘e ha fakamaau’anga pe ko ha tokotaha tanaki mo’ua kuo fokotu’u ‘e he fakamaau’anga, kuo fu’u hulu hono mo’ua ‘o ‘ikai ke ne lava ‘o totongi.

3. Ngaahi Ngāue

‘Oku katoi ‘i he lipooti ni ‘a e ngaahi va’ a fakangaue kotoa ‘o e ‘Ofisi ‘o kau ai ‘a e Fakatotolo, Tataki Ngaue, Fetu’utaki mo e Tekinolosia ‘o e Fakamatala. Kuo ngaue fetakinima mai e ngaahi va’ a ni kotoa ke a’usia ‘a e ngaahi taumu’ a kuo fakatoka ki he ta’u ni.

Ko e fakamatala nounou eni ‘o homau tefito’ i fatongia ko e kau fakatotolo ‘o e ngaue hala mo hono fuesia e lahi ‘o e ngaahi fatongia – ko e ngaahi fika ke ki’i fakahā vave pe ‘a e ngaahi launga; Ngaahi Launga: Ko e ‘analaiso e ngaahi launga kuo ma’u; ngaahi launga kuo tapuni lolotonga e ta’u ‘o e lipooti ni mo e ngaahi launga ‘oku kei fai e ngaue ki ai ‘o hā ‘i he kaveinga ‘o e fakatotolo: Pole mo e konga lalahi ‘o e ngaahi launga: Ngaahi kaveinga ‘o e fakatotolo – ngaahi feitu’ u tefito ‘o e fakatotolo ‘oku tonu ke fakamamafa’ i ko e ngaahi tafa’aki ia ‘oku fai ki ai e hoha’ a; Ngaai Pole – ngaahi ‘elia tefito kuo a’usia ‘e he va’ a fakatotolo pea kei hoko atu hono a’usia ‘a ia ‘oku kaunga kovi ki he founiga ‘o ‘emau fakahoko ‘a ‘emau ngaahi ngaue; Ngaahi Konga Lalahi ‘o e ngaai launga – ko e ngaahi launga ‘oku totonu ke fakatokanga’ i.

Neongo ‘a e lahi taha hono ‘iloa ‘o e ‘Omipatimeni ki hono fai e ngaahi fakatotolo mo e ngaahi lipooti ki he kakai, ko e huitu’ a ‘o e fakatotolo ko e ngaahi launga mei he kakai, fakatotolo ‘a e ‘Omipatimeni mo e ngaahi fakatotolo kuo tukumai ki he ‘ofisi ni ‘o ‘i ai homau mafai ki ai. ‘Oku ma’u e ngaahi launga mei he kakai ‘i Tonga ni mo muli foki he ta’u takitaha. ‘I hono ma’u pe ha launga, ‘oku tuku atu ki he kau fakatotolo kenau fai ha faka’eke’eke pe fai ha ngaahi fakatotolo ‘o fakatatau pe mo homau mafai.

Lipooti ‘o e ‘Atita

Na’ e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ‘o Tonga ‘a ‘enau ‘aotita’ i ‘a e ‘ofisi lolotonga ‘a e ta’u. Na’ e fakahoko ia ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale ke fakalato ‘a e fiema’ u fakalao ki he ngaahi fakamole fakapa’ anga ki he ta’u ‘e fa (4) (2016 ki he 2020.) Ko e taumu’ a tefito ‘o e ngaue faka’atita kuo pau ke fakahoko ke vakai’ i pe na’ e fai pau ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita ki he ngaahi lao mo e tu’utu’uni ‘oku fenāpasi mo e ngaahi fakamole pea mo hono tauhi e ngaahi lekooti ‘o e ngaahi fakamole kuo fai. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’ anga kuopau ke tokanga’ i ‘e he ‘Atita Seniale ‘a fai pau mo muimui ki he ngaahi fiema’ u ‘a ha lao pe, ‘oku pule’ i ai ‘a e founiga hono pule’ i mo leva’ i ‘o e pa’ anga ‘a e pule’ anga mo e ngaahi koloa.

‘I hono vakai’ i ‘o e ngaahi ngaue fakapa’ anga, na’ e fakafiefia ki he ‘atita ‘a e founiga ‘a hono pule’ i fakalukufua ‘o e pa’ anga ‘a e pule’ anga tukukehe ‘a e fanga ki’ i fehulunaki ūki ‘o fekau’aki mo e founiga ‘o hono totongi e ngaue tu’ataimi (overtime) ‘o hange na’ e hā ‘i he lipooti ‘a e kau ‘Atita “neongo ‘a e hā mai e ‘ikai ke fai pau ki he tu’utu’uni, ‘oku kei lau pe ‘i hono fakalukufua, na’ e lahi ange ‘a e fai pau ki hono pule’ i ‘o e ngaahi fakamole ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni. Ko e tu’unga ma’olunga ko eni ‘o e talangosua ki he tu’utu’uni ‘oku hoko ia ko ha tā sipinga lelei ki he toenga ‘o e ngaahi potungaue ‘a e pule’ anga”

4. Fakatotolo

'Oku fakahoko 'e he kau fakatotolo 'a e tefito'i fatongia kuo tu'utu'uni ke fakahoko 'e he 'Ofisi 'o e 'Ompatimeni, 'a ia ko hono, fakatotolo'i ha fa'ahinga tu'utu'uni pe fokotu'u kuo fai, pe ko ha ngaue kuo fai pe 'ikai fakahoko 'o fekau'aki mo ha fakahoko fatongia 'oku uesia ai ha taha pe ko ha sino ngaue 'e ha fa'unga ma'u mafai he pule'anga mei he Minisita pe Kovana 'o fai hifo ai ki he kau ngaue 'i hono fakahoko 'a honau ngaahi fatongia fakangaue.

a. Ngaahi Fakatotolo 'a e 'Ompatimeni (Own Motion)

'Oku fakangofua 'e he **Kupu 11(2)** 'o e Lao ki he 'Ompatimeni ke kamata ha fakatotolo pe 'a e 'Ompatimeni 'iate ia pe (Own Motion Investigation.) Na'e kamata he ta'u ko eni 'a e ngaahi fakatotolo fakaēiate ia pe 'a e 'Ompatimeni pea 'oku fakanounou atu heni:

Tepile 1: Ngaahi fakatotolo 'a e 'Ompatimeni.

Fika	Ma'u Mafai	Tukunga
1	Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula	Kei hoko atu e ngaue
2	Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi	Kei hoko atu e ngaue
3	'Ofisi 'o e Palemia, Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika, Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua	Kei hoko atu e ngaue
Fakakatoa		3

i. Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula:

Fekau'aki mo e kau ngaue savea pea kei lahi e ngaahi launga kuo te'eki kakato e ngaue ki ai talu mei he ngaahi ta'u lahi kuo hili.

ii. Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi:

Hili e ngaahi fakamatala he ongoongo 'o ha tokotaha siviliane na'e mate 'i ha faka'uli 'a ha tokotaha kuo 'iloa 'oku 'i ai hono ngaahi faingata'ia fakasino, na'e kamata ai e fakatotolo ke vakai'i e ngaahi founa hono foaki e laiseni faka'uli tautefito ki hono foaki e laiseni ki ha tokotaha 'oku faingata'a'ia fakasino. 'Oku fakamamafa 'a e fakatotolo ki he:

- i. Mafai 'oku ne foaki e laiseni faka'uli;
- ii. Ko e founa ngaue fakalukufua ki hono foaki e laiseni faka'uli;
- iii. Ko e founa ngaue ki hono foaki e laiseni faka'uli ki ha tokotaha faka'uli 'oku faingata'a'ia fakasino;
- iv. Ko ha fuofua fiema'u kuo pau ke fakahoko ha sivi faka'uli 'ahi'ahi;
- v. Ko ha fa'ahinga fiema'u makehe ki he tukunga pe fiema'u makehe ki he kakai 'oku faingata'a'ia fakasino pe lavelaveili; mo ha

vi. Toe fakamatala ‘oku fekau’aki tonu mo e kaveinga ‘o e fakatotolo.

Na’e faka’ilo atu ki he fa’unga ma’u mafai ko eni ‘i he kongaloto ‘o Sune 2021 pea ‘oku kei hokohoko atu e fakatotolo.

iii. ‘Ofisi ‘o e Palemia, Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika, Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua:

Ko e fakamo’oni ‘o e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ‘o e ngaahi fa’unga ma’u mafai ni ‘o makatu’unga pe mei ha tu’utu’uni ‘a e Kapineti; neongo kuo te’eki ke fai ha liliu ki he ngaahi Lao ‘a e Fale Alea ke fakahoko ‘aki ‘a e tu’utu’uni fakangaue. ‘Oku kau heni:

- i. Ko hono fokotu’utu’u fo’ou ‘a e Va’a ki he Pule’anga Fakalotofonua ‘o hiki mei he Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua ki he ‘Ofisi ‘o e Palemia neongo ‘a e Lao ki he Kau Pule Fakavahe mo ‘Ofisa Kolo; mo e
- ii. Fokotu’utu’u fo’ou kuo fai ki he Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika neongo e ngaahi lao ‘oku tu’utu’uni fakahangatonu ko e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue mo e Komesiale.

‘E fakamamafa ‘a e fakatotolo ki he:

- i. Fa’unga Mafai taau;
- ii. Founga na’e fakahoko’aki ‘a e ngaahi liliu mo e fokotu’utu’u fo’ou;
- iii. Fekau’aki mo e lao; mo e
- iv. Mafai ‘o e fa’unga e potungaue kuo liliu fo’ou ‘o kehekehe mo e ngaahi fa’unga ngae mafai ‘o fakatatau mo e lao.

Kuo ‘osi tukuatu ke fai mai ha lau mo ha fale’i ki he fakatotolo ko eni mei he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale. Na’e fakahoko atu ki he ngaahi potungaue ni ‘i he kongaloto ‘o Sune 2021 ‘a e fakatotolo ‘oku fai pea ‘oku kei hoko atu pe.

b. Launga kuo tuku mai mei he Palemia pea tali ‘e he ‘Omipatimeni

‘Oku fiema’u ‘e he **Kupu 11(3)** ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni ke malava ‘e he Palemia, ‘o tali lelei ‘e he ‘Omipatimeni, ha fa’ahinga kaveinga ke fai hano fakatotolo’i. Na’e tukumai ‘e he Sekelitali Pule mo Sekelitali ki he Kapineti ha launga fakalukufua ‘e taha (1) ‘o ne fakaofonga’i ‘a e Palemia ‘a ia na’e lau ia ko ha launga na’e tukumai ‘o fakatatau mo e kupu ni.

Tepile 2: Launga kuo tuku mai mei he Palemia.

Fika	Ma’u Mafai	Tu’unga
1	Kautaha Vaka ‘Otumotu Anga’ofa	Tapuni
Total		23

c. VAKAI

VAVE

KI HE

TA'U

FAKAPA'ANGA
2020/2021

141

Ngaahi
Fakatoto

14

Ngaahi hopo

184

Ngaahi
fakatoto kuo

5

Ngaahi lipooti kuo
aofangatuku

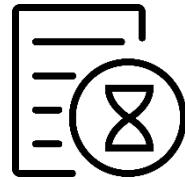
3

Fakatoto 'a e
'Ompatimeni

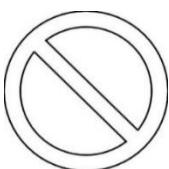
87

Ngaahi launga 'oku
kei fai e ngaue ki ai

2

'Ikai mafai ke
fakatoto'i

216

Ngaahi ta mai ki he fika
0800

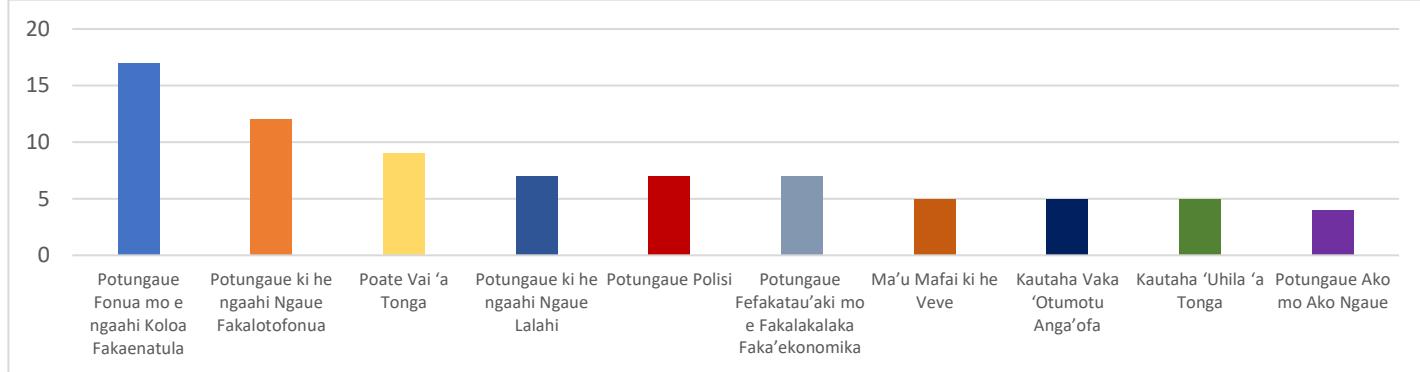

Matu‘uaki ‘a e loā ‘i he pule lelei

d. Ngaahi fika nounou pe

‘Oku fiema’u ‘e he **Kupu 11(1)** ‘o e Lao ki he ‘Ompatimeni ke tali mo fakatotolo’i ‘e he ‘Ompatimeni e ngaahi launga mei he kakai. Na’e fakakatoa ki he 31 ‘a e ngaahi va’a ngaue ma’u mafai na’e launga’i mai lolotonga ‘a e ta’u ‘o e lipooti ni ‘o kau ai ‘a e ongo launga na’e ‘ikai kemau mafai ke fakatotolo’i. ‘Oku fakahokohoko atu henri ‘a e ngaahi launga ni:

Kalafi 1: Ngaahi Potungaue ma’u mafai kuo launga’i mai lolotonga ‘a e ta’u ‘o e lipooti ni.

Tepile 3: Ngaahi Potungaue ma’u mafai kuo launga’i mai lolotonga ‘a e ta’u ‘o e lipooti ni.

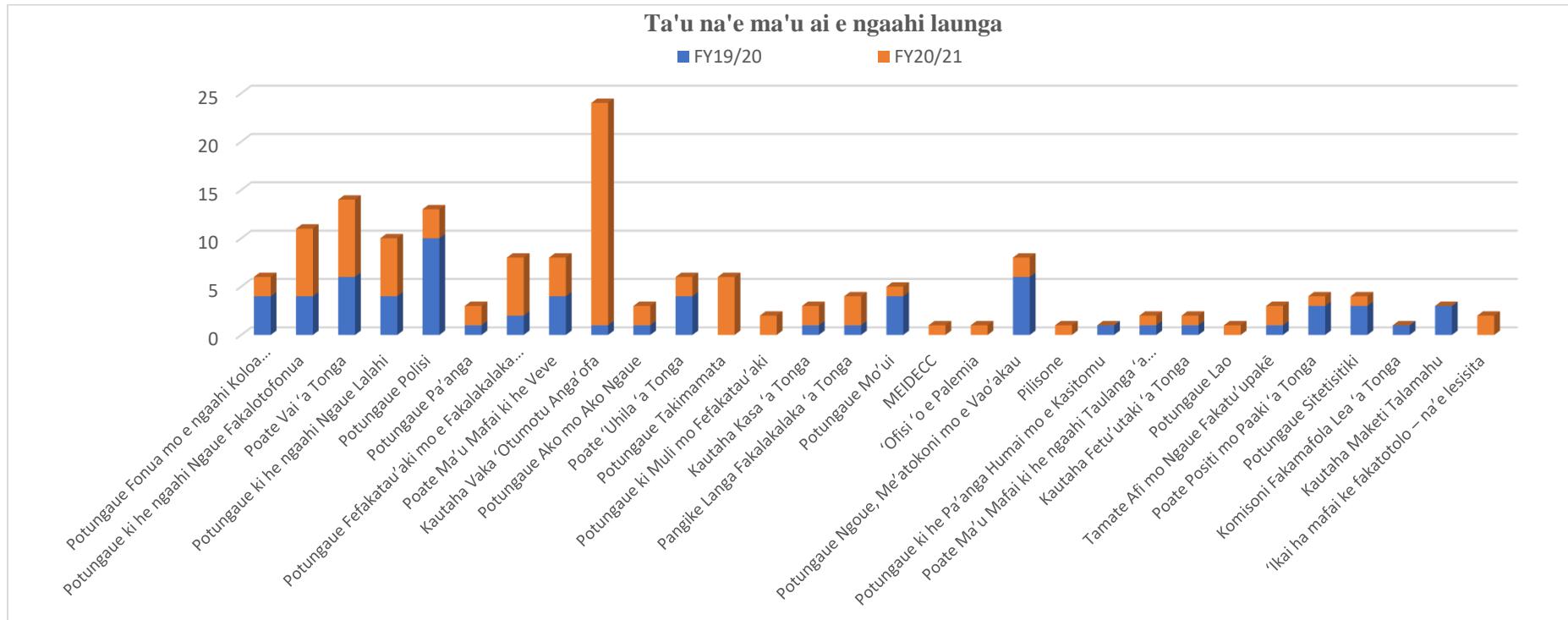
Fakahokohoko	Ma’u Mafai	Lahi ‘o e launga na’e ma’u
1	Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula	17
2	Potungaue ki he ngaahi Ngae Fakalotofonua	12
3	Poate Vai ‘a Tonga	9
4	Potungaue ki he ngaahi Ngae Lalahi	7
4	Potungaue Polisi	7
4	Potungaue Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika	7
5	Ma’u Mafai ki he Veve	5
5	Kautaha Vaka ‘Otumotu Anga’ofa	5
5	Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga	5
6	Potungaue Ako mo Ako Ngae	4
7	Potungaue Takimamata	3
7	Kautaha Kasa ‘a Tonga	3
8	Pangike Langa Fakalakalaka ‘a Tonga	2
8	Potungaue Mo’ui	2
8	‘Ofisi ‘o e Kovana – Vava’u	2
8	MEIDEC	2
8	‘Ofisi ‘o e Palemia	2
8	Potungaue Pa’anga	2
8	Potungaue Ngoue, Me’atokoni mo e Vao’akau	2
8	Potungaue Lao	2
8	‘Ofisi Kaati Fakafonua	2
8	Poate Ma’u Mafai ki he ngaahi Taulanga	2
9	Kautaha Fetu’utaki ‘a Tonga	1
9	Potungaue Pa’anga Hu Mai mo e Kasitomu	1
9	Ngaue Tamate Afi mo Ngaue Fakavavevave	1
9	Poate Faipaaki mo Positi ‘a Tonga	1
9	Potungaue Sitetisitiki	1
9	Komisoni ‘Uhila	1
9	Potungaue ki Muli	1
9	Potungaue Pilisone ‘a Tonga	1
9	Kautaha Mala’evakapuna ‘a Tonga	1
10	‘Ikai ha mafai ki he ngaahi launga – (OOJ)	2
Total		115

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

e. Ngaahi launga kuo tapuni lolotonga e ta'u 'o e lipooti ni

'Oku hā atu 'i he tepile ni 'a e lahi 'o e ngaahi launga kuo tapuni lolotonga 'a e ta'u 'o e lipooti ni pea hā atu mo e ta'u na'e fuofua ma'u ai e ngaahi laungá. Ko e ngaahi launga kuo fuoloa maí 'oku lahiange 'a honau natulá pea fiema'u e potungaue pe ma'u mafai ke fai ha ngaahi liliu 'o makatu'unga mei ai e tautoloi 'a e fakatotoló.

Kalafi 2: Ngaahi launga kuo tapuni lolotonga e ta'u 'o e lipooti.

Ko e konga lahi e ngaahi launga kuo tau toloi mai, kuo fakahā mei he ngaahi potungaue tenau fakahoko ha ngaahi ngae fakalelei ki he ngaahi launga. Ko e taimi ki he ngaahi ngae fakalelei ni 'e malava ke kehekehe pe ki he ngaahi launga takitaha 'o makatu'unga ki he founa fakalelei 'oku lolotonga ngae'aki. Ko e fakataataa ki ai, 'e loto ha potungaue ia ke totongi fakafoki ha tokotaha launga pe ko 'ene faipau ki ha aleapau 'aki hano totongi ha mo'ua. Neongo, 'a e lahi ke vave ha ngae mai 'a ha potungaue ki hano fakalelei'i ha launga, 'oku fuoloa ange 'a e ngaahi founa ngae 'oku fiema'u 'e he Potungaue Pa'anga mei he fuoloa 'a e taki na'e fai ki ai 'a e 'amanaki.

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

f. Ngaahi launga 'oku kei fai ki ai e ngāue 'i he ngaahi ta'u kuo lipooti

Ko e tepile ko eni 'oku hā atu ai e ngaahi launga lolotonga 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2021. Ko e ngaahi 'uhinga ki he kei fai e ngae ki he ngaahi launga ni, 'oku makatu'unga mei he:

- i. Kei fakatatali ki ha ngae fakalelei mei he sino ma'u mafai 'a e pule'anga;
- ii. 'Oku fiema'u ha ngaahi fakamatala 'oku lahi ange mei he sino ma'u mafai 'a e pule'anga;
- iii. Fakatatali ke tapuni; pe
- iv. Na'e tukumai 'a e launga 'i Sune 2021.

Tepile 4: Ngaahi launga 'oku kei fai e ngae ki ai.

Fika	Potungaue	FY18/19	FY19/20	FY20/21	Fakakatoa
1	Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula	6	9	17	32
2	Potungaue Polisi	-	3	3	6
3	Poate Vai 'a Tonga			1	1
4	Potungaue ki he ngaahi Ngaue Lalahi	1		5	6
5	Potungaue Pa'anga			3	3
6	Potungaue Fefakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika			3	3
7	Poate Ma'u Mafai ki he Veve		1	2	3
8	Kautaha Vaka 'Otumotu Anga'ofa			5	5
9	Potungaue Ako mo Ako Ngaue			2	2
10	Poate 'Uhila 'a Tonga			2	2
11	Potungaue Takimamata			3	3
12	Potungaue Mo'ui	1		1	2
13	MEIDECC		1	2	3
14	'Ofisi 'o e Palemia			1	1
15	Potungaue Ngoue, Me'atokoni mo Vao'akau	3			3
16	Kautaha Mala'evakapuna 'a Tonga			1	1
17	Potungaue ki he Pa'anga Humai mo e Kasitomu			1	1
18	Poate Ma'u Mafai ki he ngaahi Taulanga 'a Tonga			1	1
19	Potungaue Lao			1	1
20	Potungaue ki he ngaahi Ngaue Fakalotofonua			5	5
21	Potungaue ki he Sitetisitika			1	1
22	Potungaue ki Muli mo e Fefakatau'aki			1	1
23	Komisoni 'Uhila			1	1
	FAKAKATOA				87

Hangē ko ia kuo tomu'a fakahā atu, ko e ngaahi launga kuo fai fekau'aki mo e Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula kuo palopalema mai pea fu'u fuoloa 'o 'ikai ha 'uhinga lelei ki ai. Neongo e lahi e toutou feinga ke fokotu'u ha vā fengae'aki vaofi, ka kuo 'ikai olalelei 'a 'emau ngaahi feinga. Mahalo pe kuo taimi ke kamata ā ke vakai'i ha faka'ilō sivile pe hia 'o fakatatau mo e Lao ki he 'Ompatimeni 2001. 'Oku fakakatoa ki he ngaahi launga kuo tau tolo mai 'e 32 'a e Potungaue Fonua pea kuo tapuni e ngaahi launga 'e ono (6) he 2018/19, hiva (9) he 19/20 mo e (17), 20/21.

Ko e ngahi launga ‘oku kei fai e ngaue ki ai ‘e 87 kuo fu’u fuoloa. ‘E lahi ange ‘a e tokanga ‘a e kau fakatotolo ki he ngaahi launga ko eni ke fai hano tapuni he kaha’u vavemai kae fai ha tokanga ki he ngaahi launga fo’ou ‘i ha founa ‘oku vave, ola mo lavame’a, ‘i ha taimi ‘oku fakapotopoto.

g. Lipooti mo hono kaveinga

Kuo hā mai e ngaahi launga makehe lolotonga e ta’u ‘o e lipooti ni. Kuo u fakakaukau ke fakamamafa’i atu e ngaahi launga lalahi ‘e tolu (3) mo honau ngaahi kaveinga ‘i he lipooti ni:

- (i) **KOVITI-19;**
- (ii) **Founa ngaue totonu**
- (iii) **Pa’anga monū’ia.**

(i) KOVITI-19

Lolotonga ‘a e mahaki pipihi fakamamanilahi kuo fuofua tō ‘i mamani ‘a e KOVITI-19, kuo foaki ‘e he ngaahi pule’anga ‘o mamani ‘a e tokoni fakapa’anga ki honau kakai kuo uesia. ‘Oku ‘ikai kehe mei ai ‘a Tonga ni. Talu hono tapuni ke toe fai ha fefolau’aki ‘i Ma’asi 2020, ko e taha e ngaahi ngaue’anga kuo lahitaha ‘a hono uesia ko e takimamata mo e folau ‘eve’eva. ‘I he ‘ene pehē, kuo fai ai e tokanga makehe ki he ngaahi sekitoa ko eni ‘aki e tokoni fakapa’anga ke kei hoko atu pe e ngaue ‘a e ngaahi pisinisi ko eni mo ‘enau kau ngaue. Kaekehe, kuo hoko mei he ngaahi launga kuo ma’ú ke lahiange ai e fiema’u ke toe fai hano vakai’i ‘a e founa ngaue ki hono foaki e ngaahi tokoni ‘o tautefito ke ‘ata ki tu’ā ‘a hono tokanga’i ‘o e pa’anga.

Ko e ngaahi launga na’e ma’ú ko ha launga ‘a ha kulupu mei Vava’u ‘o nau tapou ke lahi ange ‘a e ‘ata ki tu’ā ‘a e founa ki hono pule’i e tokoni mo hono vahevahe atu. Fakatātā’aki eni, ko e ongo hotele lalahi ‘e ua (2) ‘i Vava’u na’ā na ‘iloa he ngaahi ta’u ‘o e 1990 ki he kamata’anga ‘o e 2000, ‘oku, tui e kau folau

‘eve’eva angamaheni, ko ha ongo hotele kuo ‘ikai ke toe ‘iloa ‘o hange ko e kuohili. Ko e taha ai ‘oku fai e tui kuo ‘ikai kei lava ‘o ngaue pea ko e hotele ‘e tahā, ‘oku malō pe ‘a ‘ene kei ngaue. Fakatatau ki he ngaahi talanoa kuo sasala holo ‘i he ngaue’anga fakatakimamata ‘a Vava’u, ko e ongo hotele ia ko eni na’ā na ma’u ‘a e lahitaha ‘o e ngaahi tokoni fakapa’anga mei he Pule’anga ki he KOVITI-19 neongo ‘a e mahino ‘a e tukunga ‘o ‘ena ngaue. ‘Oku kei hokoatu pe ‘a e fakatotolo pea ‘oku ngalingali teu fakahū atu ‘a e lipooti ki ai ki he Fale Alea.

‘Oku fiema’u ki he kau pasese kuo fakafoki mai kuopau ke fai honau sivi KOVITI-19 he houa ‘e 72 kimu’ā pea nau mavahe pe ‘amanaki kenau tu’uta ‘i Tonga ni. ‘I he ‘ene pehē, kuo sivi KOVITI-19 e kau pasese ‘o fakatatau mo e ngaahi fiema’u papau kuo fokotu’u ‘e he pule’anga. Kaekehe, kuo hoko foki ‘a hono toloi e ngaahi vakapuna koe’uhiko e tukunga e mahaki ni ‘i he fonua ne teu ke faimai mei ai e folau. Ko e taimi kuo hoko ai e tukunga ko eni, kuo ‘ikai kei ‘aonga ‘a e sivi KOVITI-19 kuo ‘osi fakahoko.

Kuo ‘i ai e ngaahi launga ‘a ia kuo fakahā ‘e he kau pasese ki he kau fakafofonga ‘o e pule’anga fekau’aki mo e tukunga ko eni pea fale’i ‘o pehē “e totongi fakafoki ‘e he Pule’anga Tonga” ki he ngaahi sivi kuo ‘ikai toe ‘aonga. Kaekehe, ‘i he taimi ‘o ‘enau tu’uta mai, kuo liliu e ngaahi tu’utu’uni ia ki he totongi fakafoki ‘o makatu’unga ‘i he tukunga ‘o e tangata’ifonua mo e ‘uhinga ki he folau mai ki Tonga ni. ‘Oku kei hokoatu pe ‘a e fakatotolo ki he launga ni.

Kuo ‘i ai e ngaahi launga ‘oku fekau’aki mo e tokoni fakapa’anga ki he kau ngaue ‘o felave’i mo e KOVITI-19 ‘o fai ‘e he kau pule ngaue he sekitoa taautaha ‘a ia ‘oku ‘eke ‘o fakafou he tokoni ‘a e pule’anga. Kuo fokotu’utu’u ‘e he pule’anga ‘a e polokalama tokoni ki he kau ma’u pisinisi ‘o mavahe ia mei he polokalama tokoni ‘oku taumu’a tefito pe ki he kau ngaue. Kuo mahino eni kiate au na’e ‘ikai ke fai pau e kau ma’u pisinisi ki he founa kuo tu’utu’uni ki hono tufotufa ka nau tufotufa pe ‘a e tokoni fakapa’anga ‘o fakatatau ki he ‘enau tu’utu’uni pe ‘a kinautolu.

‘Oku ou fakatokanga’i ‘a e launga ni ‘o tatau ia mo ‘ekau fakatokanga’i ‘a e ngaue ‘a e ‘Ofisi ki he ngaahi Hia Kākā Lalahi ‘a Nu’u Sila mo faka’ilo ‘a e ni’ihi ‘oku natula tatau mo e launga ‘i Tonga ni. Ko e kalasi ‘o e maumau kuo fai ‘e he kau ma’u pisinisi ‘oku tatau pe ikai, mo e me’a tatau ‘o hange ko e ngaahi kaveinga kuo toki fai tu’utu’uni ki ai ‘a e Fakamaau’anga Lahi ‘o halaia ai ha Minisita ‘o e Kapineti mo ha Minisita Malōlō ‘o e Kapineti. Kuo toki kamata eni ‘a hono fakatotolo’i ‘o e launga ni.

‘Oku mo’oni ko kitautolu, ko e fonua, ‘oku tau ‘a’eva ‘i ha ngaahi taimi ta’epau he kuonga ko eni ‘o e KOVITI-19 ‘o ‘ikai hā mahino mai hano ngata’anga. Kuo tuku ki he pule’anga ke ne fai tu’utu’uni ‘aki e leleitaha ki he kakai fakalukufua. Kaekehe, ko kitautolu e kakai ‘o e fonua ‘oku ‘i ai hotau fatongia ke fai. Kapau ‘oku ke ongo’i faingata’ā’ia pe mamahi koe’uhi ko ha tu’utu’uni ‘a e pule’anga, ‘oku ‘atā ma’u pe ‘a ‘eku fakahoko fatongia. ‘Oku ou ‘amanaki ‘e toe lahiange ha ngaahi launga ‘oku felave’i mo e KOVITI-19 ‘i he ta’u lipooti ka hoko.

(ii) Founa Ngāue Totonu

Kuo u fakatokanga’i hono ma’u mai e ngaahi launga mei he ngaahi va’ā ma’u mafai kehekehe ‘o fekau’aki hangatonu mo hono kapusi e kau ngaue pea kuo kamata ‘eku fakatokanga’i kuo fai e ngaahi kapusi ko eni mei he ngaue ke mavahe ai mei he ngaahi tu’utu’uni fakangaue ‘oku fekau’aki mo e fakamalōlō’i mei he ngaue.

‘I he launga ‘e taha, na’e hala ‘a hono fale’i ha tokotaha ngaue kehe fili ke ne fakafisi mei he

ngaue ka ne ma’u ‘a ‘ene ngaahi monu’ia pa’anga malōlō ‘o fakatatau mo e Lao ki he Vahenga Malōlō pe ko hano fokotu’u ki he Komisoni ki he kau Ngaue Fakapule’anga ke kapusi ia pea puke kotoa ‘a ‘ene monu’ia malōlō mei he ngaue na’e to’o mei he ‘ene vahe. ‘I hono fai ‘a ‘emau fakatotolo, na’e toki ‘ilo ai na’e kehe ‘aupito ‘o mama’o mei he founa ngaue totonu’ ‘a e founa ngaue tautea na’e fai ‘e he potungaue ni mei he ngaahi

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

Tu'utu'uni Tautea ki he kau Ngaue Fakapule'anga, 'o 'ikai ha kaunga 'a e 'Ofisa Pule Ngaue (CEO) ka na'e toki kau pe ki ai he tu'unga fakamuimuitaha ko 'ene fakamo'oni 'i he fokotu'u atu ke fakafisi e tokotaha ni mei he ngaue.

Na'e fakangatangata pe 'a homau mafai he kuo 'osi fakahoko e fakafisi ia 'o tali 'e he Komisoni kimu'a pea toki launga mai 'a e tokotaha ni. Ko hono mo'oní na'e 'ikai ke fie fekumi ke lolotoange 'a e Komisoni ka nau tali 'a e tohi fakafisi 'i hono tukunga ko ia. Kapau na'e tomu'a fekumi mai 'a e tokotaha launga ki ha tokoni mei homau 'ofisi, na'e mei kehe ange 'a e ola.

Neongo ai pe ko e hā ha tukunga fakangaue 'o ha taha, pe 'oku ngaue tu'upau, aleapau pe leipa lau'aho, 'oku foaki ki he kau ngaue 'a e pule'anga 'a e ngaahi totolu malu'i ma'olunga taha 'o 'enau ngaue pea 'oku mahu'inga ke mahino ki he kau fai tu'utu'uni 'a e ngaahi founa ngaue ma'ae kau ngaue kuo 'osi fakatoka. Kuo pau ke 'oua tenau fakafalala ki ha toe me'a keheange ka ko e founa ngaue pe 'oku totolu.

Kuo te'eki ke fa'u ha tu'utu'uni fe'unga mo taau ki hono fakamalōlō'i mei he ngaue 'a e kau ngaue pe ko ha tohi tu'utu'uni ki he kau ngaue. Ko e taimi lahi, ko e ngaahi tu'utu'uni pehe ni 'oku 'ikai mahu'inga malie pe loloto. Kaekehe, kuo pau ke toe leleiange 'enau tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni ngaue ni ke fenāpasi mo e ngaahi taumu'a 'o e pule lelei. Kapau he 'ikai malava kenau kamata 'o fuofua fa'u ha tu'utu'uni 'oku olalelei, 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni kuo 'osi fa'u pea 'e malava

ke ohi mai 'o fakalelei'i ke taau mo e tukunga fakangaue pea mo e kautaha pisinisi 'a e pule'anga. Kuo pau kenau toe manatu'i ma'u pe ke liliu 'a e tu'utu'uni ki he lea faka-Tonga ke mahino ki he taha kotoa 'o e kau ngaue 'a e 'uhinga 'o e ngaahi tu'utu'uní ka ko e me'a mahu'inga ange, ko 'enau ngaahi totolu mo e fiema'u ki he 'enau ngaue. Na'e 'ikai hā mai na'e fai ha tokanga ki he ngaahi tali na'e ma'u kimu'a pea fai ha tu'utu'uni 'i he tu'unga kotoa.

'Oku mahino, pea tatau ki he ngaahi launga 'o ha tuli mei he ngaue 'i he kotoa e ngaahi kautaha pisinisi 'a e pule'anga, 'a e lahi hono ngaue'aki e foaki ha pa'anga kae 'oua toe fai ha 'eke. 'Oku 'uhinga eni, ki hono tali ke ma'u ha pa'anga lahi, fakahū atu e tohi fakafisi pea fakafoki kotoa e ngaahi launga mo ha hopo 'eke sivile. Na'e 'ikai ha toe kehekehe mo e launga ko eni. Kā na'e malie, na'e 'ikai ke tali 'e he tokotaha launga 'a e tala'ofa na'e fai ange pea kei hoko atu pe 'a 'ene fekumi ki he fakamaau totolu.

Lolotonga 'a e fakatololó, kuo fokotu'u ha Poate fo'ou pea toe fakafoki ki he ngaue 'a e tokotaha laungá fakataha mo ha tu'utu'uni ke fakafoki kotoa 'a 'ene ngaahi launga mo e faka'ilo sivile. Na'e loto pe 'a e tokotaha launga ke ne tali 'a e tala'ofa ko ení pea na'a ne fakafoki ai mo 'ene launga na'e fai mai. Kaekehe, na'a mau tui malohi kapau na'e kei loto pe 'a e tokotaha laungá ke kei hokoatu 'a 'ene launga mai, na'a mau mei fai hono fakatololó'i 'o ngaue'aki e lao totolu ki ai 'o hange ko ia kuo ngaue'aki 'e he Fakamaau'anga.

(iii) Pa‘anga Monū‘ia

‘Oku fekau’aki tonu eni mo e kau ‘Ofisa Kolo, ‘a ia ‘oku angamaheni ‘aki ki Tonga ni kotoa ‘a hono fili e kau ‘ofisa ni ki ha ngaahi teemi ngaue lahi. ‘Oku ou fakatokanga’i kuo hoko mei ha Tu’utu’uni Kapineti kuo toki fakahoko, ‘o fakalahi ‘a honau vhenga ka kuo te’eki ke fai ha tu’utu’uni fekau’aki mo ha’anau pa’anga monū’ia. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Lao ki he kau Pule Fakavahe mo ‘Ofisa Kolo lolotongá ko ha Pule Fakavahe pe ‘Ofisa Kolo:

1. Ko ha tokotaha kuo ne ngaue ko ha ‘Ofisa ki ha ta’u hokohoko ‘oku ‘ikai toe si’i hifo he ta’u ‘e 15 ‘e malava, ‘i he taimi ‘e ngata ai ‘a ‘ene ngaue, ke foaki mei he sino’i pa’anga fakalukufua mo e ngaahi pa’anga kehe ‘a e Fonuá ha pa’anga monū’ia, ‘o totongi faka’angataha pe fakakongokonga, ‘o tatau ki he vhenga ma’olalotaha he ta’u ‘e ua (2) ‘i he lahi ‘o e vhenga na’e ma’u ‘e he tokotaha koiá ko ha ‘ofisa lolotonga ‘a e mahina fakamuimuitaha ‘e 12 ‘o ‘ene ngaue

2. Ko e lahi ‘o e ngaue ko ha —

- (a) tokotaha na’e fokotu’u;
- (b) tokotaha na’e fili; pe
- (c) ko ha ‘ofisa na’e fili pe fokotu’u fakataimi ‘e malava ke ngaue’aki ki hono fika’i e lahi ‘o ‘ene ngaue ki he ngaahi taumu’a ‘o e *kupu-si’i* (1).

I hono faikehekehe, ‘oku ‘uhinga ‘a e *kupu II*:

1. Kapau ‘e pekia ha ‘ofisa lolotonga ‘a ‘ene ngaue, ‘e fakalao ki he Kapineti ke foaki ki he uitou pe ha fanau mali pe ko e ‘ea fakalao ‘o e ‘ofisa ko iá ‘a e pa’anga monū’ia kakato

pe fakakongokonga ‘a ia ‘e faka’atā ke totongi ‘aki e ngaahi mo’ua kotoa mo e ngaahi fakamole ki he putu ‘o e ‘ofisa mo e ngaahi fiema’u fakalao.

(a) Kapau ko e ‘ofisa kuo pekia kuo ne ngaue hokohoko ‘o ‘ikai si’i hifo he ta’u ‘e 15, ‘e fe’unga ‘a e pa’anga monū’ia ‘e totongí mo e vhenga fakata’u ‘o tatau mo e ta’u ‘e ua (2).

(b) Kapau ko e ‘ofisa kuo pekia kuo ne ngaue hokohoko ‘o ‘ikai si’i hifo he ta’u ‘e 8 kae si’i hifo he ta’u e 15, ‘e fe’unga ‘a e pa’anga monū’ia mo e lahi ‘e tatau mo e vahe tolu ‘e ua ‘o hono vhenga he ta’u ‘e ua (2).

(c) ‘I he kotoa ‘o e ngaahi keisi kehe, ‘e fe’unga ‘a e pa’anga monū’ia mo e lahi ‘e tatau ki he vahe tolu e taha ‘o hono vhenga he ta’u ‘e ua (2).

2. Kapau ‘e malolō mei he ngaue ha ‘ofisa ‘o makatu’unga ‘i he ‘uhinga fakafaito’o ‘i he fokotu’u mei ha toketa fakasino, ‘e fakalao ki he Kapineti ke foaki ki he ‘ofisa ko ia ha pa’anga monū’ia ‘o totongi faka’angataha pe fakakongokonga ‘i he lahi kuo hā ‘i he *kupusi’i* (2).

Na’e ma’u ‘a e ngaahi launga fekau’aki mo e pa’anga monū’ia mei he kau ‘ofisa ‘a ia kuo nau ngaue he vaha’ a ta’u ‘e valu (8) ki he 14 mo e ngaahi mahina ‘e fitu (7). Ko e fakatātā eni kuo a’u ki ai e ngaue ‘a e lao ‘o hā ‘oku ‘ikai ke taau ka ko hono mo’oni ‘oku ‘i he tu’unga fakalao

pe ia. Ko e *kupu 10 ‘o e Lao* ‘oku fiema’u ha taha ke ngaue ki ha ngaahi ta’u lahi kimu’ a pea toki fakalao ke ne ma’u ha pa’anga monū’ia ‘o fakahoa ki he *kupu 11 ‘o e Lao* ‘a ia ‘e malava ke pekia ha taha lolotonga ‘a ‘ene fai fatongia ‘o tatau aipe pe ko e hā e fuoloa ‘a ‘ene ngaue pea kei ma’u pe ‘a ‘ene pa’anga monū’ia.

Na’e fai e ngaahi fokotu’u ‘o fakatatau mo e 18(3)(e) ‘o e Lao ki he ‘Ompatimeni, “ko ha lao ‘e makatu’unga mei ai ha tu’utu’uni, fokotu’u, ngaue pe ‘ikai fakahoko, ‘oku totonu ke toe fai hano vakai’i.” Na’e fe’unga pe ‘a e launga ni ke kamata ai ha ngaahi alelea ki he kaveinga ‘o e pa’anga monū’ia.

‘Ikai ngata hen, ‘oku kamata eni ‘eku fakatokanga’i e ngaahi launga ‘oku fekau’aki mo e pa’anga monū’ia mei he taha ‘o e ngaahi kautaha pisinisi ‘a e pule’anga ‘a ia ko e

pa’anga monū’ia ko e kaveinga ia ‘oku tu’utu’uni pe ki ai ‘a e Poate. Ko e olá, na’e foaki pe ‘a e pa’anga monū’ia ki ha ni’ihi, pea ‘ikai ke foaki ki ha ni’ihi. ‘I hono fai e ngaahi fakatotolo ki he ngaahi launga na’e toutou fai mai, na’e fokotu’u ai ke fa’u ‘e he kautaha pisinisi ni ha’anau tu’utu’uni fakangaue ‘o fekau’aki mo e pa’anga monū’ia. Ko e founa lolotonga ‘oku ‘ikai malava ke hokoatu ‘a hono ngaue’aki ‘i ha fa’ahinga ‘uhinga pe, pea ‘oku ‘ikai totonu ke tuku pe ki he kau ngaue kenau fifili pe ‘e ma’u koā pe ‘ikai ha’anau pa’anga monū’ia. ‘Oku ou fiefia ‘i he vakai atu ki he kautaha pisinisi ko eni kuo ne fai ha ngaahi ngaue fakalelei ke fakahoko ha founa ngaue fakaloto’i’ofisi pea kuo nau ‘i ha tu’unga ‘oku taau kenau vakai’i mo ngaue ki he kaveinga ‘o e pa’anga monū’ia.

h. Ko e ngaahi lāunga kuo kakato ‘a e ngaue ki ai pea tāpuni

Kuo mau filifili ha ngaahi lāunga kuo kakato ‘a e ngāue ki ai mo ha ngaahi lāunga ‘oku kei fakahoko ‘a e fakatotolo, lolotonga ‘a e vaha‘a taimi ‘oku lipooti. ‘Oku fakamatala konga lalahi ‘a e ngaahi me‘a mahu‘inga ‘i he lāunga taki taha.

(1) Tō hala ‘a e faka‘uhinga

Ko e lāunga ki he ha?

Na’e ‘atā ‘a e lakanga ki ha fakafofonga ki he Fale Alea ma‘a e Vāhenga Tongatapu I ‘i he ‘a e pekia ‘a e Palēmia. Hili hono fakahā ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘e fakahoko ‘a e Fili Si‘i ki he lakanga kuo ‘atā na‘e kamata leva ‘a e ngaahi kemipeini fili Fale Alea, pea fakamafola ‘i he ngalu‘ea. Na’e kanititeiti ‘a Barbara pea ne fiema’u ke fakamafola

ha‘ane polokalama na‘e tataki mo hiki tepi ‘i ha kautaha ongoongo kehe, ‘i he televisone ‘a e Komisoni Fakamafolalea ‘a Tonga (“TBC”).

Na’e ‘ikai ke tali ‘e he TBC ke fakamafola ‘a e polokalama ‘aki ‘a e ‘uhinga:

- i. Fakatatau ki he tu’utu’uni ngāue ‘a e TBC ko e polokalama fakapolitikale kotoa pē kuo pau ke tataki mo sivi‘i faka‘etita ‘e he

- TBC kimu'a pea fakamafola 'i he ngalu'ea.
- ii. Neongo ia 'oku 'ilo lahia 'i Tonga ni, na'e ngāue'aki 'e he Palemia kuo pekia 'a e kautaha ongoongo tatau na'e ngāue'aki 'e Barbara ki hono hiki tepi, tataki mo sivi'i faka'etita 'ene ngaahi polokalama, pea toki 'omai 'o fakamafola 'i he televisone 'a e TBC, pea 'ikai ke fakafe'atungia'i.

Ko 'emau fakatotolo:

Na'e ofi 'a e 'aho 'o e fili si'i pea ui fakavavevave ha fakataha mo e Pule Lahi Le'ole'o 'o e TBC ke fai ha sio ki he lāunga mo ha fakalelei 'e 'aonga.

'I he taimi ko 'eni na'e pule'i 'a e TBC 'e ha kau pule na'e fokotu'u ki he ngaahi lakanga mā'olunga 'aki 'a e ngaahi mafai mo e filifilimānako fakapolitikale.

Na'e fatu 'a e tu'utu'uni ngāue na'e ngāue'aki 'e he TBC ke ta'ofi hono fakamafola 'o e polokalama 'a Barbara 'i he 2004, pea na'e ho'ata mei ai 'a e tu'unga fakapolitikale 'o e taimi ko ia.

Na'e matu'aki mahino na'e filifilimānako 'aupito 'a hono ngāue'aki 'o e tu'utu'uni ngāue ko 'eni ki he ni'ihi, pea li'ekina 'a e ni'ihi, pea 'ikai ho'ata mai 'a e ngaahi 'elemēniti tu'uma'u mo tau'atāina 'o e pule lelei 'i he ngāue'anga.

'I he kamata 'o e fakatotolo na'e 'i ai 'a e Pule Lahi Le'ole'o. 'I he kongaloto 'o e fakatotolo kuo fetongi 'a e Pule Le'ole'o ko

ia 'e he Pule Le'ole'o 'e taha, pea 'i he faka'osinga 'o e fakatotolo kuo fokotu'u 'a e Pule Lahi tu'uma'u.

Ola

Na'e felotoi 'a e 'Ompatimeni mo e TBC ke fakamafola 'a e polokalama 'a Barbara. 'I he taimi tatau, na'e tali 'e Barbara 'a e ngaahi fakalelei na'e 'uluaki fokotu'u ange 'e he TBC, ke fakahoko 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- i. Fakalelei'i 'a e Lao mo e Tu'utu'uni Ngāue ke fakamatala'i mahino 'a e polokalama 'oku fakapolitikale pe, ko ha polokalama 'oku fēlave'i mo ha ngaahi kaveinga 'oku pelepelengesi;
- ii. Fatu ha ngaahi me'afua mahino ke lava 'o tala ko e polokalama 'oku fakapolitikale pea kau ai mo hono vakai'i 'a e kakano 'o ha polokalama ke fakamafola, neongo ko e polokalama ko ia na'e tataki mo hiki tepi 'e ha kautaha ongoongo kehe;
- iii. Fakapapau'i 'oku 'ikai ke kau 'a e kau ngāue ki ha tafa'aki pea tau'atāina foki 'enau faitu'utu'uni 'o fekau'aki mo e ngaahi kemipeini pe malanga fili fakapolitikale; pea
- iv. Ke fokotu'u ha fa'unga ngāue 'oku longomo'ui mo mālohi 'i he levolo fakahoko ngāue ke ne tokangaekina 'a e ngaahi kaveinga fakapolitikale pea 'oua 'e tu'ulaveangofua mo fakaongoongo 'a e levolo pule'i 'o e ngāue ki he faitu'utu'uni 'a e kau Talēkita Poate 'a ia 'oku fokotu'u 'e he mafai fakapolitikale.

(2) Ngaahi monū‘ia malōlō mei he ngāue / Founga Ngāue Totonu

Ko e lāunga ‘i he hā?

Na‘e fokotu‘u ‘a Sione ‘i ha aleapau ngāue mo e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ke hoko ko e Fakafofonga Pule‘anga. ‘I he to e ‘a e ngaahi māhina pea kakato ‘ene aleapau ngāue, na‘e fakahā kiate ia ‘e he Sekelitali Pule mo e Sekelitali ki he Kapineti, ‘e fakafo‘ou ‘ene aleapau ngāue.

Lolotonga hono fakakakato ‘a e ngaahi pepa ki he fakafo‘ou kuo fakahā atu ki a Sione kuo liliu ‘a e fakakaukau ‘a e Palēmia, ke fakangata ‘ene aleapau ngāue pea ‘e fokotu‘u ‘a Siaki ki he lakanga.

Na‘e li‘aki ‘e he Pule‘anga (‘Ofisi ‘o e Palēmia) ‘a Sione ‘i he motu mama‘o. Hili ko ia, ko ‘Ofisi Palēmia na‘a ne ‘ave ‘a Sione. Na‘e tu‘usi atu mo ‘ene vahē lolotonga ‘oku nofo ta‘engāue ‘i he motu pea mavahe mei hono ‘api nofo‘anga mo kāinga-tonu. Hili ha uike ‘e 6, na‘e pau ke totongi mai ‘e Sione hono halanga foki ki ‘api, fakataha mo hono uaifi mo e fānau, kau ai mo e nofo‘anga mo e me‘atokoni ‘i ha uike‘eni ‘i Vava‘u, pea toki Tongatapu. Na‘e ‘ikai ha to e fetu‘utaki ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ki a Sione ‘o fekau‘aki mo hono ngaahi monū‘ia ‘i he malōlō mei he ngāue, neongo ‘oku mata‘a‘ā ‘a e lau ki ai ‘a ‘ena aleapau ngāue.

Ko ‘emau fakatotolo:

Na‘e ‘i ai ‘a e femahino‘aki ‘i he vā ‘o e ongo sino ko ‘eni ke fakafo‘ou ‘a e aleapau ngāue, ka na‘e to e liliu ‘a e fakakaukau ‘a e Palēmia kimu‘a pea kakato ‘a e ngāue na‘e fakahoko ke fakafo‘ou ‘a e aleapau. Na‘e ngata ai pē ‘a e ngāue ‘a Sione pea fokotu‘u ‘a Siaki.

‘Oku lau tokua ‘e he ‘Ofisi ‘o e Palēmia na‘e ‘osi teuteu‘i ‘a e tikite folau foki mai ‘a Sione mo hono fāmili, ka na‘e ‘ikai ke fakakakato ‘a e ngāue ki ai ‘e he ‘Ofisi mo e kau ngāue ‘i he motu mama‘o. Pea tokua ne ki‘i matavalea ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ‘o ‘ikai tokanga‘i ‘a e ngaahi monū‘ia malōlō mei he ngāue ma‘a Sione.

Na‘e ‘osi fakanatula pē ‘a e aleapau ngāue ‘a Sione ‘i hono taimi totonu, pea fokotu‘u ‘a Siaki ‘i he founga ngāue totonu.

Na‘e tokoni lahi ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ki he fakatotolo ‘aki hono ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala, neongo ‘a e hā mai ngalingali na‘a nau ‘ilo ki he tōnounou ‘o ‘enau fakahoko fatongia.

Ola:

Na‘e kamata mai pē ‘e he ‘Ofisi Palēmia ‘a e fakalelei ki he lāunga ko ‘eni, ‘o ‘ikai tatali ke toki fokotu‘u atu. Na‘a nau fakahā ‘oku nau tali na‘e tōnounou ‘enau fakahoko fatongia. Na‘e totongi ‘a e ngaahi monū‘ia kātoa na‘e totonu ke totongi ‘o fakatatau ki he‘ene aleapau ngāue mo e tikite folau foki ‘a Sione mo hono fāmili ki Tongatapu.

Na‘e fakahoko ‘e he ‘Ofisi ‘o e Palēmia mo ha tohi kole fakamolemole ki a Sione mo fakahā ai ‘a e natula ‘o e tōnounou kuo hoko.

‘Oku lolotonga ngāue ‘a e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ke fokotu‘u atu ha fakalelei ki he tu‘utu‘uni ngāue ‘oku fekau‘aki mo hono fokotu‘u ‘o e Fakafofonga Pule‘anga ke ta‘ofi hano uesia ‘o ha fokotu‘u lakanga pehe ‘e ha filifilimānako fakafo‘ituitui pe fakapolitikale, kae ‘ave ki ha founga ngāue, tau‘atāina.

(3) Filifili Mānako

Ko e lāunga 'i he hā?

Na‘e lāunga‘i mai ‘e Pita ‘a e Minisitā ‘o e Takimamata ‘o tukuaki‘i ‘oku kaunoa ‘i hono fakalele ‘o e ngaahi ngāue faka‘aho ‘a e Potungāue ‘o kau ai mo e faitu‘utu‘uni ange ‘a Minisitā ki he ngāue ‘a Pita.

Na‘e tu‘utu‘uni ‘e he Minisitā ke fakafoki ‘a Pita ki he ‘ofisi kae fetongi ia ‘e ha toko taha kehe ‘i hono tokanga‘i ‘o e kau hiko veve ‘i he ngaahi hala lalahi ‘o Nuku‘alofa.

Na‘e ‘eke ‘e Pita pe ‘oku ‘i ai ha mafai ‘o e Minisitā ke fakafoki ha taha ngāue lau‘aho kuo tu‘utu‘uni ‘e he ‘Ofisa Pule Ngāue (CEO) ke tuku ki tu‘a.

Na‘e ‘eke ‘e Pita pe ‘oku ngofua ke ‘oange ha me‘alele no (rent) ke faka ‘uli ai ha taha ‘oku ‘ikai ha‘ane laiseni ke faka‘uli, pea ‘alu he me‘alele ki hono ‘api.

Na‘e tu‘o lahi hono ‘ohake ‘e Pita ‘ene hoha‘a ki hono pule‘i ‘e he Minisitā ‘a e fokotu‘utu‘u ngāue mo hono vahevahe ‘o e fatongia ‘o e kau ngāue mo fakahū mai ‘a e kau ngāue, ka na‘e fakahā kiate ia ‘e he kau taki, ‘oku ‘ikai ke nau to e lava ha me‘a koe‘ahi ko e tu‘utu‘uni ‘a e Minisitā.

Ko ‘emau fakatoto:

Na‘e ‘oatu kātoa ‘a e ngaahi tukuaki‘i ki he Potungāue mo fakahā ‘oku tō ‘a e tokanga ‘a e fakatoto ‘i he ngaahi tukuaki‘i ‘o e filifilimānako, fakangofua ke ngāue‘aki ‘e ha toko taha ngaue lau‘aho ha me‘alele nō ‘e he Potungāue, pea ‘ikai ke lava ‘a e kau taki ‘o e Potungaue ‘o ‘ikai ki ha tu‘utu‘uni ‘a e Minisitā.

Ola:

Na‘e ma‘u ‘a e tali mei he CEO ‘o e Potungāue kuo solova fakalotofale ‘a e lāunga pea kuo fakafoki ‘a Pita ki hono fatongia tokanga‘i ‘o e hiko veve.

Na‘e a‘utonu mai ‘a Pita mo ‘ene toki ‘o kole ke fakangata ‘a ‘ene lāunga he kuo fakafoki ia ki hono fatongia tokanga‘i ‘o e hiko veve, lolotonga ko ia na‘e ‘ikai ha lave ki he ngaahi tukuaki‘i, pea te‘eki ai ha‘amau faingamālie ke vakili loloto ange ki ha tukunga mahino.

Ngaahi kautaha ‘a e Pule‘anga

(1) Lisi kelekele

Ko e lāunga 'i he ha?

Ko Tim, ko e toko taha ma‘u ‘api ‘i he vāhenga Hihifo ‘o Tongatapu. Na‘e fakahā

kiate ia ‘e ha toko taha na‘e hoko ko e fale‘i ki he Palēmia kuo pekia ‘oku kumi ‘e he Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga (“TPL”) ha kelekele ke lisi ke fokotu‘u ai ha ngāue‘anga

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

ngaohi 'uhila mei he ivi 'o e la'ā ("faama sola") ki Vahe Hihifo.

Na'e kamata leva 'a e fengāue'aki 'a Tim mo e toko taha 'i he kau Talēkita 'o e Poate pea mo e 'Ofisa Pule Ngāue. 'I he taimi kotoa pe na'e fakahā atu ai 'e Tim ha'ane fokotu'u na'e fakahā kiate ia 'e he TPL 'oku fu'u mā'olunga 'a e mahu'inga 'o hono kelekele.

Hili ha ngaahi mahina na'e 'ilo 'e Tim kuo fakamo'oni 'a e TPL mo ha toko taha ma'u kelekele kehe. Na'e 'ikai ke fakahā ha fakamatala pehē ki a Tim, pea 'ikai ke fakahā kiate ia ko e kelekele 'o hai 'oku lisi mei ai 'a e TPL. 'I he fakakaukau 'a Tim na'e totolu ke totongi huhu'i ia 'e he TPL, koe'ahi na'e 'ikai ke fakahoko 'e he TPL 'a e founiga ngāue totolu kiate ia.

Ko 'emau fakatotolo:

Ko e taumu'a 'o e fakatotolo ke vakai'i 'a e founiga ngāue na'e fakahoko 'e he TPL pea mo e founiga 'o hono fakakau mai 'o Tim ki he founiga ngāue ko ia.

Na'e fakapapau'i na'e kamata 'a e ngāue 'a e TPL ki he kumi ha kelekele ke fokotu'u ai 'a e faama sola kimu'a 'aupito ia pea toki kau atu ki ai 'a Tim, 'o tupu ai hono toki ma'u 'i ha taimi kimui ai 'e Tim 'a e ngaahi fakamatala ki he ngāue ni.

Na'e fakahā 'e he TPL na'e mātu'aki fu'u mā'olunga 'a e ngaahi totongi na'e toutou fokotu'u ange 'e Tim, pea tupu ai 'enau to e kumi ki ha kelekele 'e taha.

Na'e fakahā 'e he kau fale'i na'e tokoni ki he ngāue ni ko e feitu'u leleitaha ke tu'u ai 'a e faama sola 'a Hihifo ko Masilamea. Na'e

kau mai 'a e Potungāue Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula mo 'enau fokotu'u 'oku 'i ai e kelekele 'oku 'atā 'i Masilamea pea he'ikai ke totongi ai 'e he TPL ha seniti 'e taha pea 'oku fenāpasi 'a e tūkunga ko ia mo e fiema'u 'a e Pule'anga 'i he taumu'a ngāue ki ha Hala Fononga 'o ha Ma'u'anga Ivi Fakafo'ou. Na'e hala 'a e ma'u 'a e Potungāue he ko e kelekele ko 'eni na'e 'osi lēsisita. Na'e 'ikai ha to e fili 'a e TPL ka ko 'enau aleapau ai pē mo e toko taha ma'u kelekele 'i ha mahu'inga na'e to e ma'ulalo hifo 'i he mahu'inga ma'ulalotaha na'e 'ofa 'aki ange 'e Tim.

Na'e 'oatu 'a e fakatokanga ki he Talēkita 'o e Poate ke muimui 'i he founiga ngāue pea ta'ofi ha toe feinga fengāue'aki 'i tu'a 'i he founiga ngāue, ke malu'i 'a e TPL mei hano lāunga'i 'i ha fengāue'aki pehe ni 'i he kaha'u.

Ola:

Ko e alea na'e fakahoko 'e Tim mo e TPL 'oku tatau mo e hala'ata he na'e 'ikai ha makatu'unga fakalao ke no'o ki ai e ngaahi alea ne nau fakahoko.

'I he taimi na'e fakahoko mai ai 'e Tim 'ene lāunga, kuo fuoloa hono fakakakato 'o e lisi ia 'e he ma'u kelekele pea fai mo e totongi 'e he TPL.

Na'e fakahoko foki ki he TPL ke fakahoko 'enau ngāue 'i ha founiga 'oku hā mai ki tu'a pea lava ke sio atu 'a e kakai 'o 'ilo 'oku ma'a pea 'asinisini, tautaufitio he 'oku hanga mai 'a e ngaahi ngāue lahi mo natula tatau 'i he kaha'u, pea ke ta'ofi foki 'a e feinga alea 'a e kau mēmipa mā'olunga 'o e TPL mo ha taha pe kakai, 'i tu'a 'i he founiga ngāue totolu.

(2) Poate Pisini (Ngaahi Poate Pisini 'a e Pule'anga)

Ko e lāunga 'i he hā?

Ko Joe ko e Supavaisa Teknikale (Technical Supervisor) 'i he kautaha Tonga Gas Limited ("TGL"). Ko Sandra, ko e Pule ia (Terminal Manager). Kuo ofi ke kakato 'a e taimi 'o e aleapau ngāue 'a Sandra. Na'e tu'uaki leva 'a e lakanga Terminal Manager. Na'e fili 'a Joe mo ha toko 2 kehe 'o 'initaviu, ka na'e 'ikai ha taha 'e foaki ki ai 'a e ngāue. Na'e toe tu'uaki 'a e ngāue, pea 'initaviu ki ai 'a Joe kae 'ikai pē, ke faingamālie.

Na'e kakato 'a e aleapau ngāue 'a Sandra pea nofo ia, kae fetongi hake 'e Joe 'o fakahoko 'a e fatongia 'o e Terminal Manager 'i he funga 'eni 'o 'ene fakahoko hono ngaahi fatongia ko e Technical Supervisor. Na'e 'ikai ke 'oange ha vahenga le'ole'o ma'a Joe ke totongi 'aki 'ene fakahoko 'a e ngaahi fatongia mā'olunga ange mo makehe 'o e lakanga Terminal Manager. Na'e lāunga mai leva 'a Joe.

'I he taimi ko 'eni kuo fokotu'u 'e he TGL ha taha 'o 'ene kau Talēkita 'i he Poate ko e Pule Lahi Le'ole'o. Hili ha ngaahi taimi si'i mei ai kuo kapusi 'a Joe lolotonga ia 'oku ngāue 'a e 'ofisi ni ki he lāunga 'a Joe.

Ko 'emau fakatoto:

Na'e kikihi mālohi 'a e TGL na'e 'ikai ha ngaahi fatongia fo'ou ia na'e fua 'e Joe kae tokua na'a ne fakahoko 'a e fatongia makehe ko ia 'i he malumalu 'o e kupu 'i hono fatongia lolotonga (Job Description) 'oku pehe ... "mo ha toe ngaahi fatongia 'e 'oatu", pea ko ia ai 'oku 'ikai ke pau ia ke 'oange ha totongi makehe ki a Joe.

Lolotonga 'a e fakatoto kuo fakahoko ha ngaahi liliu lakanga 'i he Poate 'o 'i ai 'a e kau mēmipa fo'ou.

Ola:

Na'e fakafoki 'e he Poate fo'ou 'a Joe ki hono lakanga kimu'a pea 'ofa ange mo ha \$5,000 mo e vahenga 'o e mahina 'e 3 kae holomui 'a Joe mo 'ene lāunga mei he 'ofisi ni, pea ke 'oua te ne toe fai ha 'eke sivile 'amui ange ki he TGL.

Na'e tali 'e Joe 'a e 'ofa mei he Poate mo hono ngaahi makatu'unga. Na'e kole ai 'e Joe ki he 'ofisi ni ke fakangata 'a 'ene lāunga, kimu'a eni 'oku te'eki ke aofangatuku 'emau ngāue ki he ngaahi kaveinga na'e lāunga 'i 'e Joe.

(3) Totongi veve

Ko e lāunga ‘i he hā?

Ko Siaosi ko e Faifekau pea ‘oku nofo pē ‘i he ‘api nofo‘anga faifekau ‘a e siasi, ‘i he kelekele tatau pe ko ia ‘oku tu‘u ai ‘a e falelotu mo e fale fakataha‘anga (hall).

‘Oku hilifaki ‘e he Ma‘u Mafai ki he Veve (“WAL”) ‘a e totongi \$50 ‘i he māhina ki he ngaahi ‘api siasi mo e hall. ‘I he fakakaukau ‘a Siaosi, ko e totongi ko ‘eni ‘oku fu‘u lahi pea ‘oku totonu ke toe fai hano vakai‘i.

Ko ‘emau fakatotolo:

Ko e tu‘utu‘uni ngāue ‘oku lolotonga ngāue‘aki ‘e he WAL ‘oku \$50 ki he māhina ‘a e ngaahi ‘api siasi mo e hall. ‘Oku ‘uhinga ‘eni ke fe‘unga mo e taumu‘a mo hono ngāue‘aki, he neongo ‘oku ‘ikai ke ngāue‘aki ‘a e hall pe falelotu ‘i he ‘aho kotoa, ka ‘i ha taimi ‘e ngāue‘aki ai ki ha ouau pe kātoanga, ko e veve lahi ‘e tānaki, ‘i hono fakahoa ki he veve faka‘aho fakae‘api.

‘I he‘ene pehē, he‘ikai ala fakatatau ‘a e totongi veve ‘i he ‘api nofo‘anga mo ia ‘oku hilifaki ki he hall.

‘Atakai

(1) Mo‘uilelei nai e me‘a mo‘ui ‘o e konga tahi Vaipua ki he ma‘ume‘atokoni

‘Oku ‘i ai ‘a e mafai ‘o e Poate ke liliu ‘a e totongi hiko veve kapau ‘e fakahoko ange ha kole ‘i he faitohi. Ka ‘e vakai‘i ‘e he Poate ‘a e kole kimu‘a pea fakahoko ha‘ane tu‘utu‘uni pe ‘e tali ‘a e kole ko ia pe ‘ikai.

Ola:

Na‘e tu‘u mālohi ‘a e WAL ‘i hono taukave‘i, ko e \$50 ‘i he māhina ko e totongi fe‘unga ia ‘o e veve ‘oku tānaki ‘i ha fale fakataha‘anga pea kau ai mo e falelotu. ‘Oku ou poupou‘i ‘a e taukave ko ia.

Na‘e fakahoko ki a Siaosi ke faitohi ‘o kole ki he Poate ‘o e WAL, ke holoki hifo e totongi kapau ‘oku ne kei pehē ‘oku fu‘u lahi ‘a e \$50 ki he māhina, ki he hall ‘o e ngaahi siasi. Kapau na‘e ‘ikai ke lāunga mai ‘a Siaosi na‘e ‘ikai ke ne mei ‘ilo‘i ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene totonu ke tangi, ki he tu‘unga ‘o e totongi veve.

Ko e launga 'i he ha?

'Oku 'i ai 'a e toho'anga 'iote 'i he matāfanga 'o e 'ahanga Vaipua 'oku toho ai mo fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakalelei'i mo fufulu 'a e ngaahi vaka mamata tofua'ā mo e ngaahi 'iote lahi. Na'e tukuaki'i 'oku ngāue'aki 'e he kautaha 'a'ana 'a e toho 'anga 'iote 'a e kemikale mālohi mo fakatu'utāmaki ki hono fufulu 'o e ngaahi 'iote pea 'oku tukuange atu 'a e 'uli mo e kona ko ia ki tahi.

'I he'ene pehē, 'oku tukuaki'i 'oku ma'ume'atokoni 'a e kakai 'o e ngaahi kolo ofi 'i he konga tahi ko 'eni mei he ika 'oku 'uli mo kona.

Kuo tu'o lahi hono lipooti 'o e ngaahi tukuaki'i ko 'eni ki he kau ma'u mafai ka kuo te'eki ke 'i ai ha tali mahino meiate kinautolu ki he kakai mo 'enau hoha'a, ko ia ai na'e fakahoko mai 'a e lāunga ko 'eni.

Ko 'emau fakatotolo

Na 'e fakahoko 'a e lāunga ki he Va'a Ngāue ki he 'Atakai 'a e Potungāue MEIDECC.

Na'e fakahā mai kuo fuoloa 'a e 'ikai sivi'i 'a e tu'unga ma'a 'o e konga tahi ko 'eni, pea 'oku 'i ai 'a e tōnounou fakame'angāue mo fakapa'anga, ke fakahoko 'aki ha polokalama sivi tahi tu'upau.

Ola:

Na'e fakahoko 'a e ngaahi sivi tahi 'i 'Epeleli mo Mē, 2021 'o fakapapau'i 'oku ma'a pē 'a e konga tahi Vaipua mo e ngaahi matāfanga 'o Vava'u mei he ngaahi kemikale kona, 'o fakatatau ki he tu'unga malu mo hao 'oku ngāue'aki 'e Nu'usila.

Na'e fakahā 'e he MEIDECC te nau fokotu'u ha ngaahi taimi sivi tahi tu'upau ke vakai'i 'a e tu'unga hao mo malu 'o e ngaahi konga tahi ko 'eni mei he ngaahi kemikale kona, pea fakapapau'i 'oku 'ikai uesia 'a e 'atakai mo e me'a mo'ui 'o e 'oseni.

(2) Tō motolola 'a e MOI ki tahi

Ko e lāunga 'i he hā?

Ko e talanoa 'eni kuo lāu'ilo 'i Tonga ni mo e ope, pea pulusi mo tufaki 'e he ngaahi kautaha ongoongo mo e mitia fakasosiale, 'a e tō 'a e motolola 'a e Potungāue 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi ("MOI") ki tahi 'i he 'ahanga Vaipua.

Na'e hoha'a 'a e kakai 'o e ngaahi kolo ofi ki he konga tahi Vaipua koe'ahi ka tuku fuoloa 'a e motolola ko 'eni 'i he tahi, 'e ala mama 'a e lolo 'i he motolola 'o 'uli'i 'a e konga tahi pea ala uesia ai 'a e ika. Na'e fai foki mo

e hoha'a ka 'ume'umea 'a e motolola, ko e uesia tatau 'e ala hoko ki he tahi mo e me'a mo'ui 'i he tahi.

Na'e tu'o lahi hono fakahoha'asi 'e he kau lāunga 'a e MOI pea ma'u mai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni:

- i. 'Oku 'ikai ha me'angāue fe'unga 'i Vava'u ke to'o hake 'aki 'a e motolola; pē
- ii. 'Oku ma'u pē 'i Vava'u 'a e me'angāue ke to'o hake 'aki 'a e motolola ka 'oku fiema'u ke fakangofua mai mei he kau ma'u mafai 'i Tongatapu.

Ko e ngaahi fakamatala ko ‘eni ‘oku mātu‘aki tōnounou mei he fiema‘u ko ia ke fai ha ngāue fakavavevave ki hono to‘o hake ‘o e motolola mei he tahi, pea mo e tu‘unga malava ke ne uesia ‘a e konga tahi mo e ‘atakai.

Ko ‘emau fakatotolo

Na‘e ‘ikai ke faka‘ikai‘i ‘e he MOI ‘a e fakamatala kuo fakahoko ‘e he kau lāunga, ka na‘e fakahā mai ‘e he MOI ‘oku nau tatali pē ke ma‘u ‘a e me‘angāue totonu mei Tongatapu, kimu‘a pea nau feinga ke to‘o hake ‘a e motolola.

Na‘a mau muimui ofi ‘i he launga ko ‘eni mo e tali na‘e ‘omai, koe‘ahi ko e tu‘unga fakatu‘utāmaki ‘o e malava ke uesia ‘a e

‘atakai ‘o e tahi mo e ngaahi me‘a mo‘ui ‘i ai, ‘o mau toe foki vave ‘aupito ki he MOI ke ‘omai ha taimi pau ‘e ‘ave ai ‘a e me‘angāue ke a‘u ki Vava‘u. Na‘a mau fiema‘u ke mahino ‘oku fakahoko ha ngāue pau, kae ‘ikai ko e fakamatala pe!

Ola:

Lolotonga ‘emau talitali ke foki mai ‘a e MOI mo ha taimi pau ‘e ‘ave ai ‘a e me‘angāue na‘e lau, kuo fakahā mei he MOI kuo lava ‘o to‘o hake ‘a e motolola ‘aki ‘a e me‘angāue pe ia na‘e ‘i Vava ‘u, pē.

‘Oku mau tui kapau na‘e ‘ikai ke fakafou atu mei he ‘Ofisi ni ‘a e lāunga, na‘e malava ke kei li‘aki atu pe ‘a e motolola ko ‘eni ‘i he konga tahi Vaipua, ‘o a‘u ki he ‘aho ni.

(3) Lomekina ‘e he veve e lingi‘anga Kalaka

Ko e lāunga ‘i he hā?

‘Oku ‘ikai sola ‘a e kau taki ‘o e Pule‘anga ki he tukunga pelepelengesi ‘oku lolotonga fehangahangai mo e lingi‘anga veve ko Kalaka ‘i Okoa, Vava‘u.

Kuo tu‘o lahi hono fakahā ki he ‘Ofisi ni, ‘a e toko lahi ‘o e hou‘eiki Minisitā mo e kau ‘Ofisa Pule Ngāue ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘anga kuo nau me‘a atu ki Kalaka ‘o sio tonu ‘i he faingata‘a mātu‘aki pelepelengesi ko ‘eni mo e fokotu‘una ‘a e veve mo e fakaveve huhu‘a mo ‘ene pipiki

ki he tahi mo e nofo ‘a e kāinga Okoa. ‘Oku hiki tohi pea lekooti ‘i he manatu ‘a e kakai, mo e kau ngāue ‘o Kalaka mo e ngaahi sino ngāue fekau‘aki, ‘a e ngaahi palōmesi mo fakamatala ‘a e hou‘eiki Minisitā, ka ‘oku te‘eki pe ke fai ha ngāue.

‘Oku kau atu eni mo e veve me‘alele maumau ‘i hono laku ki Kalaka.

Kuo tu‘o lahi ‘a e faka‘eke‘eke ki he kau ma‘u mafai ka ‘oku te‘eki ai ke hā mai ha

palani ngāue mahino, ke fakatau‘atāina ‘a e kakai nofo ofi ai mo e ‘atakai mei he ngaahi faingata‘a mo e namu ha‘aha‘a ‘o e lingi‘anga veve.

Ko ‘emau fakatotolo:

Kuo ma‘u ‘a e ngaahi fakamatala tokamu‘a mei he Potungāue Mo‘ui ‘oku fiema‘u ha ngāue fakavavevave ke fakahoko ki he lingi‘anga veve he ‘oku tangutu ‘a Kalaka ko e fakatu‘utāmaki fakae‘atakai.

Kuo fakahā ‘e he Ma‘u Mafai ki he Veve (“Waste Authority Limited”) ‘oku ‘ikai puli ‘a e faingata‘a ko ‘eni, ka he‘ikai ke nau malava ha tokoni koe‘uhi ‘oku vaivai ‘aupito hono tu‘unga fakapa‘anga.

Na‘e fakahā mei he Potungāue MEIDECC kuo nau ma‘u ha ngaahi fakamatala mei he kakai ‘oku nofo ofi ki he lingi‘anga veve tokua ‘oku ‘asi e ngaahi lanu kehekehe ‘i he tahi ko e tupu mei he kona ‘oku tatafe ki tahi mei he lingi‘anga veve. ‘Oku faka‘ikai‘i ‘e he MEIDECC ‘a e ngaahi tukuaki‘i ko ‘eni mo pehē ‘oku fehangahangai ‘a e tukuaki‘i mo e ngaahi sivi tahi kuo nau fakahoko, ‘a ia ‘oku ne talamai ‘oku kei ma‘a mo hao pe ‘a e tahi mei ha kona.

Ola:

‘Oku kei lele pe ‘a e fakatotolo.

Ngaahi Pole Lalahi

Ko e ngaahi kaveinga lalahi ‘oku ne uesia ‘a e ‘Ofisi ko e:

(i) Toloi mo e ‘ikai ha Tali pe Ngaue mai

(ii) ‘Ikai ha fetokoni’aki

(i) Toloi mo e ‘ikai ha tali pe ngāue mai

Ko e taha e ngaahi fatongia tefito ‘o e ‘Omipatimeni ko hono tukuatu ha founiga ‘e malava ai ‘e he kakai ‘i Tonga ni mo kinautolu ‘i he ngaahi fonua muli ke fakalelei‘i ‘a ‘enau ngaahi launga fekau’aki mo e ngaahi ngae ‘a e kau ma‘u mafai ‘o e pule‘anga. Ko e ngaahi pou tuliki mahu’inga ki he ‘Omipatimeni ‘i hono fakahoko e fa‘ahinga ngaue ko eni ko hono fakahoko e ngaue he taimi mo e vave totonu, ‘ikai ke fakamole kae faingofua e

founiga ngaue fakalelei ‘oku tukuatu ai, ‘oka taau, ha ngaahi fakalelei ki he ngaahi launga pea mo ‘ilo mo fakatotolo ki he ngaahi kaveinga kuo toutou hoko mo fokotu‘u ha ngaahi fakalelei pe fakalakalaka he founiga ngaue ‘a e pule‘anga ma‘ae kakai.

‘I hono ma‘u ha launga pea mo hono fuofua vakai‘i, ‘e tukuatu leva ia ‘o fakatatau ki he kupu 14 ‘o e Lao ki he ‘Omipatimeni ki he kau

‘Ofisa Pule Ngaue (CEOs) ke fai mai ha’anau tali ki he launga. ‘I he founiga angamahení, ‘oku tukuatu ha uike ‘e ua (2) ke fai mai ai ha tali ‘oku fe’ungá fakataha mo ha faingamalie ke fai mai ha kole ‘o ka fiema’u ha taimi ‘oku lahi ange.

‘I he ngaahi launga kuo tukuatú, ko e 60% ‘o kinautolu kuo tukumai ‘a ‘enau tali ‘i loto pe ‘i he uike ‘e ua, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ha taimi ‘oku lahi ange. ‘Oku meimeい ke tali kotoa ha kole fakaloloa e taimi ‘o kapau ‘oku ‘uhinga lelei ki hono fiema’u. ‘Oku fe’unga mo e 30% ‘a hono ma’u mai e tali hili ha ki’i fakamanatu atu pe kuo ngata e taimi pea te’eki ke ma’u mai ha tali. ‘Oku lahi pe ki he kole fakamolemole mei he kau mau mafai e ngaahi potungaue ka ko e hili pe ia kuo ma’u mai ‘a ‘enau tali. Ko e 10% ‘oku ‘ikai pe ke fai mai ha tali ia. ‘Oku fekau’aki pe eni mo ha fa’unga ma’u mafai pe ‘e taha, ‘a ia ‘e toki fakamahino atu ‘amui.

Ki he konga lahi, ‘oku ma’u mai e ngaahi tali ‘o fakalato ai e ngaahi palopalema na’e fakahoko mai ‘e he tokotaha launga. Kaekehe, ko e ngaahi tali ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai katoi mai ai e tali tefito ki he launga kuo fai. Fakatátā ‘aki eni, ko e lahi ‘o e ngaahi tali ‘oku fakahoko fakamatala mai pe fekau’aki mo e ngaahi palopalema kuo launga’i kae ‘ikai ke fai ha lau ki he lao, tu’utu’uni pe ngaahi founiga ngaue kuo tu’utu’uni na’e makatu’unga mei ai ‘a e mafai fai tu’utu’uni.

‘Oku hā mai ai e me’ā ‘e taha (1) pe ua (2):

- i. ‘Ikai talangofua ‘a e ‘ofisa ngaue koe’uhi ko e ‘ikai ke mahino ki ai e lao, tu’utu’uni pe ngaahi tu’utu’uni fakangaue; pe
- ii. Na’e ‘ikai fakahā kakato ‘e he sino ma’u mafai ‘a e pule’anga.

‘Oku ha’iha’i, fakangatangata mo tataki ‘a e ngaahi mafai ‘o e kau ‘ofisa ngaue fakapule’anga ‘aki ‘a e ngaahi lao ki he kakai, tu’utu’uni pe ngaahi tu’utu’uni fakangaue. Ko e fakatátā lelei ki hení kapau ko ha feinga ‘a e tokotaha launga ke toe ma’u ha fuofua tohi motu’ā pe “original” mei he ‘Ofisi Failelesisita. Ki he ‘ofisa ngaué, kuopau kenau fou he tu’utu’uni, ‘a ia ko hono toe vakai’i pe kuo fakalato kotoa ‘e he tokotaha launga mo fakafiemalie e ngaahi fiema’u kimu’ā pea toki foaki e tohi ‘oku toe fiema’u. ‘Oku tatau pe, ko e fatongia ia ‘o e tokotaha launga ke ne fakalato e ngaahi fiema’u kotoa ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e Failesisita. Kapau ‘e ‘osiange kuo fakalato mo kakato e ngaahi founiga ngaue, kuo ‘ikai ke tali ‘e he Failesisita ke toe tuku mai e tohi ‘oku fiema’u, ‘e ‘uhinga fakahangatonu ia ‘oku toe ‘i ai mo e ngaahi me’ā, ‘oku fa’a lahi ta’e’uhinga, ‘oku toe kau hake ‘a ia ko e ‘uhinga mahu’inga ia ki hono fokotu’u e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni.

‘Oku fa’a fakangatangata pe ‘a e tu’utu’uni ‘oku filifili ke fai ma’ae kakai. Ko e taimi ‘oku fai ai hono vakai’i ‘e homau ‘ofisi ‘o fakafou ‘i ha launga, ‘oku mahino mai ai ‘oku ‘i ai e me’ā ‘oku fūfū’i ‘e he potungaue ko ia. ‘Oku mahino eni mei he tu’unga taau e ngaahi tali ‘oku tuku mai. ‘Oku meimeい ke 85% ‘o e ngaahi tali ‘oku ma’u ‘e toe fiema’u ke faimai ha tali, fai ha fakataha pe ko ha toe founiga ange ke malava ‘o tanaki ai ha toe fakamatala ‘oku loloto ange.

‘Oku ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u ngaue ‘oku lolotonga fai e ngaue ki ai ‘e he timi ‘o e kau Fakatotolo ke fakalelei’i’aki ‘a e ‘ikai lahi mo lelei e ngaahi fakamatala ‘oku tukumai mei he ngaahi potungaue pe kautaha ‘a e pule’anga pea tatau pe ki hono fakapapau’i ‘oku vave ‘a hono ma’u mai e ngaahi fakamatala.

(ii) 'Ikai ha fetokoni'aki

Koe'ahi ko e taki fakalao 'o e fa'unga ma'u mafai, tukukehe 'a e fokotu'u fakapolitikale 'o e Minisita 'o e Kapineti, ko e ngaahi launga kotoa pe 'oku tukumai 'o fakatatau mo e *kupu 14* 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 'oku fakahū hangatonu ia ki he 'Ofisa Pule Ngaue. 'I he 'ene pehē, ko e fatongia ia 'o e 'Ofisa Pule Ngaue ke ne fai mai 'a e tali.

Hangē ko ia kuo fakahoko atu, ko e 10% 'o e ngaahi launga, ko e taimi 'oku ma'u mai ai, 'oku 'ikai kemau ma'u ha tali 'o hange ko ia 'oku fiema'u 'e he Lao ki he 'Omipatimeni. 'Oku 'ikai ha 'uhinga hen'i ke taāfataha 'a e tukuaki'i ki he kau 'Ofisa Ngaue Pule, kā 'oku mahu'inga pe ke ngaue'aki e lipooti ni ke fakahā e kau 'Ofisa Ngaue Pule kuo angamaheni 'a e 'ikai ke fie tokoni mai he taimi 'oku fuofua fai atu ai ha fetu'utaki pea mo e lolotonga hono fakahoko 'a e fakatotolo. Me'apango ia, ko e 'Ofisa Ngaue Pule (CEO) 'o e Potungaue Potungaue Fonua mo e ngaahi Koloa Fakaenatula.

'Oku mahino mai pe hen'i 'a e 'ikai ha tokanga ki he tu'utu'uni 'a e lao pea 'oku 'ikai totonu ke tali 'a e to'onga ko eni. 'Oku hoko ai hen'i 'a e toutou 'ikai ke fai pau ki he ngaahi palōmesi, 'ikai faipau ki he taimi fakangatangata kuo tuku

atu 'o hoko ia ke tu'u fehangahangai 'o e pule lelei. 'Oku hoko eni ke ne pole'i 'a e ngeia 'o e ngaahi ngaue kotoa.

'Oku toutou fai hono vakai'i e ngaahi fuakava 'oku fakamalumalu he *kupu 15(1)* 'o e Lao ki he 'Omipatimeni, 'oku 'ikai lahi ha ongo'i 'o e fatongia mo e vilitaki ke fie tokoni. Ko e *kupu 26* 'o e Lao ki he 'Omipatimeni 'oku hā ai e ngaahi hia 'e malava ke ngaue'aki ke fakamalohi'i hono tukumai e ngaahi fakamatala. 'Oku 'ikai ke fakasi'isi'i hen'i 'a e mahu'inga 'o e fetokoni'aki lahi mo e 'Ofisa Pule Ngaue 'i hono fakalukufua. 'Oku tokolahi pe 'a e fie tokoni mo kau mai ki ha fakataha he taimi 'oku fiema'u ai.

'Oku ou fiefia 'i he tu'unga fakalukufua 'o e fie tokoni. Kuo fokotu'u 'e he kau 'Ofisa Ngaue Pule 'a 'enau kau 'ofisa fetu'utaki 'i honau ngaahi mafai, ma'a 'enau potungaue pe kautaha pisinisi 'a e pule'anga ke hoko ia ko e 'ofisa ki he fuofua fetu'utaki he taimi 'oku fetu'utaki atu ai 'a 'emau kau fakatotolo. Ko e fokotu'u ngaue koi a 'oku 'ikai 'oatu ai ha mafai makehe ki he 'ofisa fetu'utaki. Ko e 'Ofisa Ngaue Pule pe 'oku kei hoko ko e tokotaha tefito ki he fetu'utaki 'o fekau'aki mo e ngaahi launga.

5. Fetu‘utaki

Tepile 5: Ngaahi ngaue ‘a e CMD kuo lava fakafehoanaki ki he Palani Tataki Ngaue 2020/21

Fika.	Ngaahi ngaue/Ngaahi founiga	A‘usia	Lahi	Fakamatala
1	Fakakaukau‘i & fakahoko ‘a e OP	✓	Palani ki he OP fakata‘u ‘e 1	‘Oku fakahau pe ‘a e palani ‘i he ta‘u kotoa pe
2	Fakahoko ‘a e fakataha mo e kakai	✓	Fakataha ‘e 9	Kau ‘Ofisa Fakavahefonua & ‘Ofisa kau Kolo District (fakataha mo e kau memipa ‘o e kolo)
3	Polokalama Letio & TV	✓	22	Kuata 1 – 10 Kuata 2 – 3 Kuata 3 – 6 Kuata 4 – 3
4	Fakahoko ‘a e Ngaahi polokalama talafatongia	Lava	206	OPs – 68 Ngaahi fakamatala ‘i he Mitia Fakasosiale – 138 Katoa = 206

a. Fatongia ‘o e Va‘a ki he Fetu‘utaki & Mītia (CMD)

‘Oku fatongia‘aki ‘e he Va‘a ki he Fetu‘utaki & Mītia ‘a e “Talafatongia ‘aonga” hānge ko ia na‘e fakaha ‘i he Palani Tataki Ngāue 2019/20.

- (i) Fakakaukau‘i pea mo fakahoko ‘a e ngaahi palani talafatongia.
- (ii) Fakahoko ‘a e ngaahi fakataha mo e kakai
- (iii) Kau ki he ngaahi felafoaki he letō, polokalama televisone mo tali ‘a e ngaahi faka‘eke‘eke ‘i he mītia fakasosiale
- (iv) Fakalele ‘a e ngaahi fakataha fakaongoongo
- (v) Fakahoko ‘a e ngaahi polokalama talafatongia (OPs)
- (vi) Fakafaingofua‘i ‘a e ngaahi fakataha mo e kau faiongoongo pea mo pulusi ‘a e ngaahi lipooti.

‘Oku fakatokanga‘i ‘e he Palani ‘a e felave‘i ‘i he tupu ‘a e ngaahi lāunga ‘oku ma‘u pea mo hono toutou fakahoko ‘a e OP. ‘Oku fepoupouaki ‘a e kau ngāue ‘o e ‘Ofisi ‘o kau ki ai ‘a e CMD ke a‘usia ‘a e Talafatongia ‘aonga, ‘o tatau pe ki he CEO ko e Pule ‘o e Va‘á, Talekita ‘o e Va‘a Fakatotolo pea mo e kau ngāue hono kotoa.

‘Oku ngāue‘aki ‘e he ‘Ompatimeni ‘a e Fakataha‘anga ‘a e kau Pule Ngāue Fakapule‘anga ke fakamatala ai ki he ngaahi fatongia ‘o e ‘Ofisi. Fakatatau ki he ngaahi ngāue mo e founiga ‘oku ha atu ‘i ‘olunga ke a‘usia ‘a e talafatongia ‘aongá, ko e ngaahi founiga OP eni na‘e lava lelei hono fakahoko lolotonga ‘a e FY 2020/21.

b. Ngaahi Ngaue kuo a‘usia

Ko e OP fakakatoa ‘e 68 na‘e fakahoko lolotonga ‘a e FY 2020/21. ‘Oku ha ‘a e holo ‘i he fika ‘o e OP ki he ta‘u fakapa‘anga ni fakafehoanaki ki he OP ‘e 87 ‘i he FY2019/20 mo e OP ‘e 141 ‘i he FY2018/19. ‘Oku fakaha mai ‘a e uesia ‘o e ngaahi OP ‘i he ngaahi fakataputapui ki he mahaki KOVITI-19 tautaufito ki he tauhi ‘a e va mama‘o. Neongo ‘eni, na‘e ‘ikai ta‘ofi ‘e he tukunga ‘a e ngāue ‘a e ‘ofisi ke ‘oatu ‘a e ngaahi fakamatala fekau‘aki mo e pule lelei pea mo e ngaahi fatongia ‘o e ‘ofisí - ke fakaha pea ke ‘ilo‘i ‘e he kakai ‘o e fonua.

c. Konifelenisi Faka-siasi

Ko e taha ‘o e ngaahi founiga fo‘ou ‘o e OP na‘e fakahoko ‘i he ta‘ú na ‘e kau ki ai hono fakangofua ‘e he Palesiteni ‘o e Siasi ‘o Tonga Hou‘eiki ke fakahoko ‘e he ‘Ofisí ‘a e OP ‘i he‘enau Konifelenisi Fakata‘u. Na‘e fakahoko eni lolotonga ‘a e Konifelenisi Fakata‘u ‘o 2021 ‘i he mahina ko Mē pea na‘e ofi ‘i he kau memipa ‘e 100 na‘e kau ki ai. Na‘e longomo‘ui ‘aupito ‘a e konga fepotalanoa‘aki ‘i he ngaahi fehu‘i mo e tali. Na‘e tali ‘e he Talekita ‘a e Va‘a Fakatotolo ha ngaahi fehu‘i felave‘i mo e ngaahi me‘a fakakelekele, mafai mo e ngaahi sino ‘oku lava ‘a e ‘ofisí ‘o ngaue ki ai. Na‘e ‘i ai mo e ngaahi fehu‘i mei he kau memipa konifelenisi na‘e fakafou ‘i he founiga ‘initaneti ko e “live zoom” mei Nu‘usila, ‘Aositelelia pea mo ‘Amelika. ‘Oku fakafiefia ‘aupito ki he ‘Ofisí ni ‘a e malava ke favahevahe‘aki mo e kainga Tonga ‘i mulí ki he founiga ngaue mo e founiga fetu‘utaki ki ha ngaahi launga fekau‘aki mo e ngaahi me‘a fakapule‘i ngaue ‘i he ngaahi Potungāue pe pisinisi ‘a e Pule‘anga.

Na‘e tataki ‘e he Pule Lahi ha timi talafatongia ‘a e ‘Ofisí lolotonga ‘a e Konifelenisi Fakata‘u 2021 ‘a e Siasi Uesiliana Tau‘ataina ‘o Tonga ‘i ‘Eua. Na‘e fakahoko ‘a e talafatongiá ‘i he ngaahi founiga kehekehe ki he kakai ‘o ‘Eua mo e kau ‘a‘ahi ki he vahengafonuá. Na‘e kau ki henri ‘a e lea ‘i he taha ‘o e ngaahi fakataha‘anga Konifelenisi, tali ‘a e ngaahi faka‘eke‘eke ‘a e kakai mei he tepile fakamatala ‘a e ‘Ofisí na‘e fokotu‘u ‘i ‘Eua he ‘aho ‘e 3, fakahoko ‘a e tufa tohi fakamatala (brochures) ki he kakai pehē ki he fuofua polokalama talafatongia ‘a e ‘Ofisí ki he kau faiako mo e fanauako ‘a e ‘apiako lotoloto ‘a e Siasi ‘o Sisu Kalaisi ‘o e kau Ma‘oni‘oni ‘i he Ngaahi ‘Aho ki mui ni.

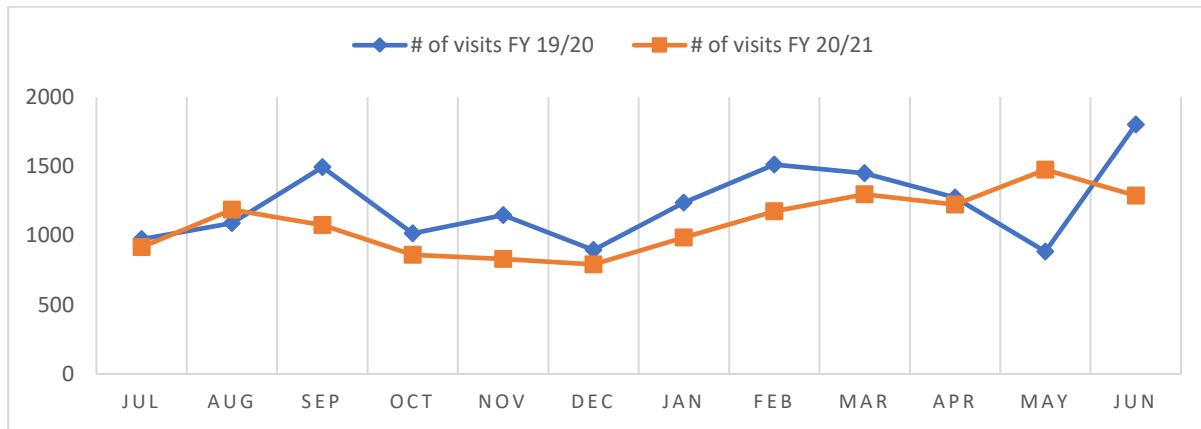
Matu‘uaki ‘a e loā ‘i he pule lelei

Na‘e angamaheni ‘a e ‘Ofisi ki hono fa‘a fakalele ‘a e ngaahi founiga talafatongia ‘oku ha atu ‘i ‘olunga ‘i he Katoanga ‘A‘ahi Ngoue Fakata‘u ‘i Tongatapu mo e ‘otu motu. Tupu mei he ‘ikai lava ‘o hoko atu ‘a e Katoanga ni ‘i 2020 mo e 2021, na‘e lau ‘e he ‘Ofisi ‘a e faingamalie na‘e ‘omai ‘e he Katoanga Konifelenisi ‘i ‘Euá, ke a‘u ai ki ha kakai tokolahí.

d. Ngaahi Makamaile ‘o e Pule Lelei

‘I he konga ki mui ‘o e ta‘ú, na‘e fakahoko ‘e he CMD ‘a e ngaahi faka‘eke‘eke ‘o fakataumu‘a ki hono tanaki ‘a e fakamatala ki he makamaile ‘o e ngaahi poutuliki ‘o e pule lelei. Ko e fakakaukau ‘o e ngāue ni ke hiki ‘a e ngaahi makamaile fakahisitolia ‘i Tonga ‘oku felave‘i puotuliki ‘e fitu (7) ‘o e pule lelei – pule ‘a lao, tau‘atāina, ‘angatotonu, tali ui ki he fatongia, ‘ata ki tu‘a, ‘aonga mo lavame‘a mo e mahino ‘a e taumu‘a ngāue. ‘Oku taumu‘a ‘a e ngāue ni ki hono fakamanatu ‘o e ta‘u uofulu ‘o e ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni ‘i ‘Akosi, 2021 ‘i ha faiva ki hono tu‘uaki ‘o e pule lelei ‘i he ngaahi mītiá.

Kalafi 3: Tokolahi ‘o e ‘a‘ahi ki he website ‘a e ‘ofisi ki he FY 19/20 - 20/21

6. Tekinolosia ‘o e Fakamatala

‘Oku fakatolonga ‘e he tu‘utu‘uni ngāue ICT ‘a e ngāue fakalukufua pea mo e ngaahi ngaue lalahi ki he fakamatala mo e fetu‘utaki ‘a e ‘ofisi. Fakataha mo e fengāue‘aki ICT system administration ke to e lelei ange ‘a e ‘aonga mo lavame‘a ‘o e ngaahi, vakai‘i mo fakafo‘ou ‘a e me‘angāue ICT hānge ko e server, computers, laptops, printer, firewall, email server and website.

Me‘angaue Malu‘i ko e ESET (Anti-virus)

‘Oku malu‘i ‘e he polokalama fakakomipiuta ko e ESET Antivirus ‘a e ngaahi komipiuta, lapitopu mo e ngaahi komipuita pule ‘a e ‘Ofisí. ‘I he taimi tatau ‘oku malu‘i mo tokanga‘i ‘e he ESET PROTECT MANAGEMENT ‘a e ngaahi faile faka‘ilekitulonika, ngaahi ‘imeili mo e ngaahi sisitemi ngāuē mei he vailasi fakakomipiuta.

‘Oku fakapapau‘i ‘e he ESET Protect ‘oku ‘ilonga ma‘u pe ‘a e ngaahi me‘angaue (komipuita/lapitopu) ‘a e kau ngāuē pea ‘oku ne lipooti mo malu‘i ‘a e ngaahi OS (Windows/Mac pe Linux) kuo ‘osi fakahu ki ai ‘a e ESET Antivirus. Kapau ‘e ‘i ai ha komipiuta/lapitopu ‘a e ‘Ofisí ‘oku ne fakaava ha website/attachment pe ko ha polokama ‘oku palopalema (malware). ‘Oku ‘otometiki pe hono lipootí pea mo hono fakamo‘ui ‘a e ESET Protect Management Center ‘a ia ‘oku tokanga‘i mei he IT.

Tatala / Fa‘unga tauhi lekooti ki he Ngaahi Launga

Na‘e fakaava ‘e he Sea ‘o e Falealeá, ‘Eiki Fakafanua ‘a e Fa‘unga tauhi lekooti ki he Ngaahi Launga ‘a e ‘Ofisí pea na‘á ne fakahingoa eni ko e ‘Tatala’. ‘I he‘ene faka‘uhinga, ko e ngāue fakatotolo ‘oku hānge tofu pe ko hono tatala ha fo‘i onioni. ‘E fiema‘u ‘a e tokotaha fakatotolo ke ne tatala ‘a e leia taki taha ‘o e fo‘i onioni kae ‘oua kuo ne a‘u ki he mo‘oni ‘o ha fa‘ahinga tukunga.

Ko e polokalama Tatala ko e taha ia ‘a e ngaahi tefito‘i fakakaukau ‘i he FY2019/20. Na‘e foaki ‘a e tala mahu‘inga ‘o e ngāue ni ki he kautaha fakalotofonua ko e NIU IT. Ko e taumu‘a ‘o e Tatala ke ‘i ai ha fa‘unga faka‘ilekitulonika ke tauhi mo ngāue ki he ngaahi lāungá. Pea ke liliu ‘a e founiga ngāue angamaheni ki hono vakai‘i, tokanga‘i mo fakahu fakapepa ‘a e ngaahi faile ki ha founiga faka‘ilekitulonika. ‘Oku kau ki henī ‘a e ngaahi tohi tu‘uma‘u ‘oku fa‘a ngāue‘aki ‘e he timi fakatotoló.

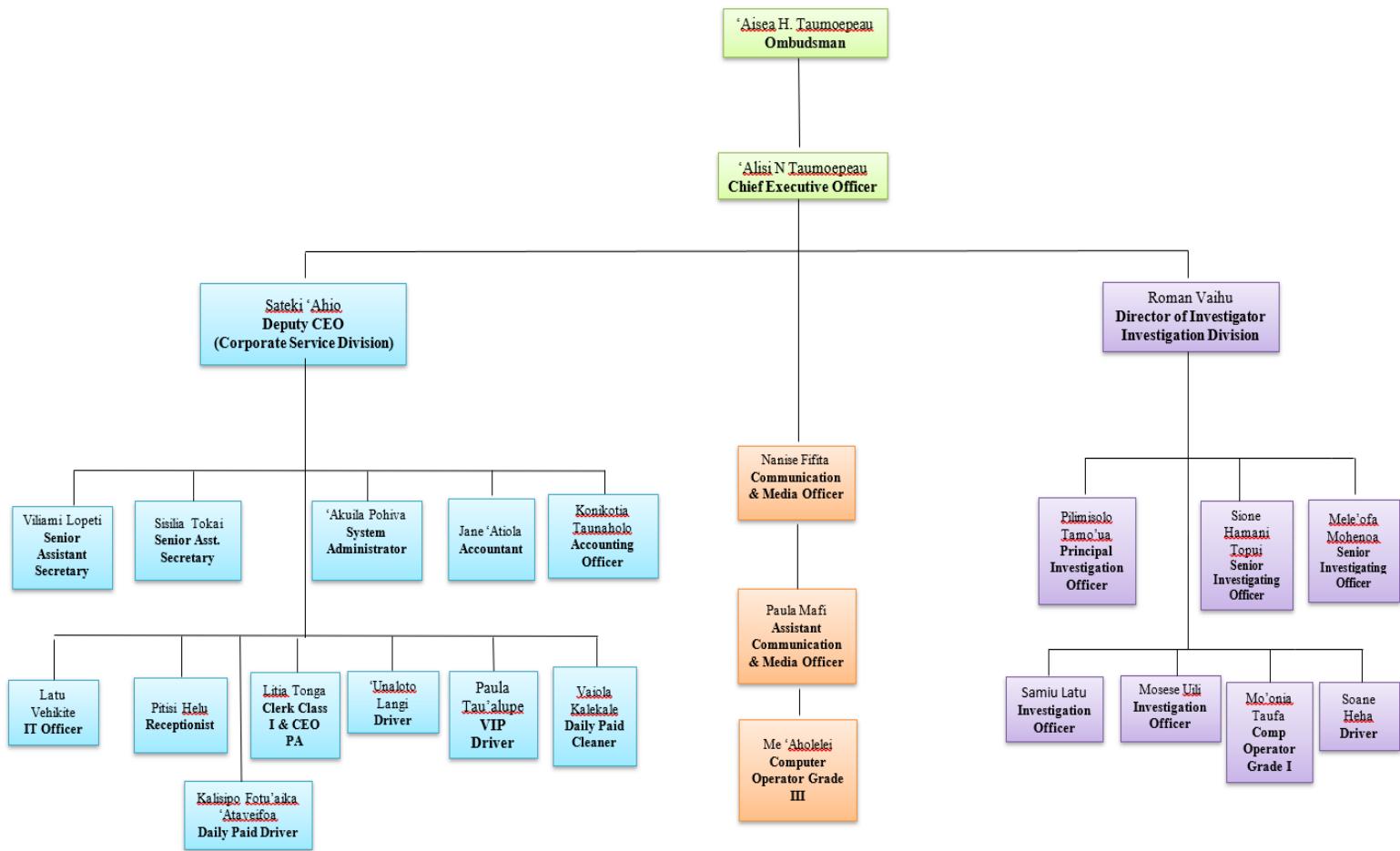
Na‘e ‘i ai ‘a e fokotu‘utu‘u ke ta‘ofi fakataimi ‘a hono ngāue‘aki ‘o e Tatala ka e ngāue va ofi ‘a e Talekita ‘o e Va‘a Fakatotolo, timi fakatotolo mo e NIU IT ke fakahoko ‘a e ngaahi liliu na‘e matu‘aki fiema‘u ki he Tatala. Na‘e kamata ‘a e fengae‘aki ni talu mei he māhina ‘o Ma‘asi 2021 ke fakapapau‘i ko e ngaahi liliú ‘e kakato ki he māhina ‘o Sune 2021.

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

7. Tataki Ngāue

a. Fa'unga Fakangāue

'I he a'u ki he 'aho 30 'o Sune 2021, na'e taki 'a e 'Ofisi 'e he 'Ompatimeni, Mr. 'Aisea H. Taumoepeau SC mo e Pule Lahi, Mrs. 'Alisi Taumoepeau KC mo e kau ngāue tu'uma'u toko uofulu ma ua (22), toko ua (2) ngāue lau'aho pea mo e toko taha (1) ngāue aleapau. Ko e fa'unga fakangaue ia 'o e 'Ofisi 'oku ha atu 'i lalo:

b. Kau Ngāue

Fakalukufua

Ko e lekooti 'o e kau ngāue 'okú ne fakaha 'a e hingoa, 'aho fa'ele'i, Lakanga ngaue, fakamo'oni ako, tu'unga fakangāue pea mo e 'aho ne kamata ai 'ene ngāuē. Koe'uhí 'oku kei 'i ai pe 'a e palani ki hono fakalahi 'a e tafa'aki taki taha 'i he 'Ofisí. 'Oku 'i ai leva 'a e mahu'inga 'o e tukunga 'oku 'i ai 'a e ngāue fakalukufua mo e ngāue fakataautahá. Ko e fakamatala ko eni 'oku tokoni ki he Fa'unga Pulé 'i hono fakahoko 'o e ako fakataukei, sivi'i 'a e tukunga 'o e ngāuē mo palani hono fakahoko 'o e tefito'i fatongia 'e he kau ngāue 'oku nau taukei, 'oku nau lava 'o fakahoko lelei 'a e fatongiá pea mo lavame'a.

Kau ngāue Fakatotolo

'Oku lolotonga fakahoko 'e he 'Ofisí 'a e ngāue fakataha mo e Ma'u Mafai Vahenga ke liliu 'a e tu'unga vhengá. 'I he lolotonga ni, 'oku lahi 'aupito 'a e kumi ngāue ka 'oku si'isi'i 'a e taukei mo e 'ilo ki he ngāue fakatotolo pea 'e hokohoko atu pe 'a 'ene uesia 'a e fakahoko fatongia 'o e 'Ofisí. 'I he taimi 'oku fakatotolo'i ai ha launga, 'oku feima'u 'a e kau 'ofisa fakatotolo ke nau vakai ki he ngaahi lao mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue felave'i ki mu'a pea fakahoko ha fokotu'u 'o fakatatau ki he *kupu 18 (3)* 'o e *Lao ki he 'Omipatimeni*. Ko e ngāue ko 'eni 'oku ne fiema'u 'a e 'ofisa fakatotolo ke 'i ai 'ene taukei ako 'i he mala'e 'o e laó. Ko e ma'ulalo taha te mau foaki ha ngae ki ha tokotaha 'oku ne tohi ki he lakanga 'o e 'Ofisa Fakatotolo ko e Band L.

Ko e tu'unga vhengá 'oku ne fakasi'ia 'a e ngāue 'oku mau fakahokó. Koe 'uhí ko e lahi 'o e ngaahi mafai fakatotolo ki he kau ngāue fakapule'angá, 'o kau ki ai 'a e kau Minisítá mo e ongo Kována. 'I he'ene pehē, 'oku fiema'u ke a'u 'a e kau fakatotolo ki ha fa'ahinga tu'unga ma'olunga pea 'oku fakalakalaka 'enau fakakaukau 'i he'enau fakatotolo. 'Oku fetuiaki 'a e mohu tufakangá mo e taukei 'i he mala'e 'o e lao pea mo e ngaahi poto'i ngāue kehekehe fatou'osi 'i he kau ngāue fo'ou mo e kau ngāue motu'a 'o e 'Ofisí. 'Oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki hono fakangāue'i 'a e kau 'ofisa 'oku nau taukei fakalao.

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

Tepile 6: Lekooti Kau Ngaue 'i he a'u ki he 30 'o Sune 2021

Hingoa	'Aho Fa'ele'i	Lakanga ngaue	Fakamo'oni Ako	'Aho na'e fakanofo ai
Mr. 'Aisea Taumoepeau	18/02/51	'Ompatimeni	Loea Ma'olunga, LLB/(VUW/NZ) LLM;(Melb/Aust) Barrister & Solicitor, NZ	21 'o Ma'asi 2015
Mrs. 'Alisi Taumoepeau	24/10/55	Pule Lahi	Fale'i 'o e Tu'i; , LLB/ LLM(HONS)VUWNZ) MACM (Faith, US) Barrister & Solicitor, NZ	1 'o Suilai 2019
Mr. Roman Vaihu	3/07/1988	Talekita 'o e Va'a Fakatotolo	BA/LLB (Waikato, NZ) & LLM (Queen Mary, UK) Barrister & Solicitor, NZ	21 'o Siulai 2016
Mr. Sateki 'Ahio	11/10/1957	Tokoni Pule Lahi	BBA (UH, USA) & MA (Wollongong, Aust)	25 'o Sanuali 2021
Mr. Pilimisolo Tamo'ua	28/03/1969	'Ofisa Fakatotolo Pule	Dip. Journalism (Berlin)	2 'o 'Epeleli 2003
Mr. Viliami Lopeti	30/05/1983	Tokoni Sekelitali Ma'olunga	B. Com, PGCert. HR & PGDip. Bus Admin (USP)	13 'o Sune 2016
Mrs. Sisilia Tokai	25/05/1962	Tokoni Sekelitali Ma'olunga	Cert. Microcomputers (NZ)	12 'o 'Akosi 2014
Ms. Nanise Fifita	19/01/1962	'Ofisa Fetu'utaki mo Mitia	BA, (Qld, Aust) Advance Cert (Harvard, US) Diploma, (UPNG)	8 'o 'Asosi 2018
Mrs. Mele'ofa Mohenoa	19/07/1987	'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga	BBS & Grad Dip, (Massey, NZ)	5 'o 'Akosi 2015
Mr. S. Hamani Topui	9/05/1990	'Ofisa Fakatotolo Ma'olunga	LLB & Profs (USP)	3 'o Siulai 2019
Mr. Samiu Latu	12/01/1989	'Ofisa Fakatotolo	LLB, (USP)	24 'o Sune 2019
Mr. Mosese Uili	8/01/1996	'Ofisa Fakatotolo	BA, (USP,)	6 'o Sune 2018
Mrs. Jane 'Atiola	22/07/1996	'Akaunitehi	B. Com (USP, Fiji)	14 'o 'Okatopa 2019
Mrs. Konikotia Taunaholo	19/09/1977	'Ofisa 'Akauni	Dip. Secretarial Work (St. Joseph Business College)	16 'o Ma'asi 2018
Mrs. Mo'onia Taufa	14/04/1973	'Ofisa Komipiuta Kalasi 1		3 'o 'Akosi 2001
Mrs. Me 'Aholelei	22/06/1976	'Ofisa Komipiuta Kalasi 3	Diploma IT (TIHE)	15 'o 'Akosi 2015
Mr. 'Akuila Pohiva	4/04/1990	'Ofisa Ngaue Fakakomipiuta	Dip IT, Dip CS & IS (TIHE)	30 'o Me 2016
Mr. Latulala Vehikite	9/04/1996	'Ofisa Fetu'utaki & Tekinolosia	Dip CS & IT and Cert. CS & IS (TIHE)	07 'o Fepueli 2020
Mr. Paula Mafi	5/11/1989	'Ofisa Fetu'utaki mo Mitia Tokoni	Cert. Multimedia Expert (Tau'olunga Comp.) & Cert. Media & Journalism (TIHE)	12 'o 'Epeleli 2021
Mrs. Pitisi Satini Helu	20/02/1992	Tali Kakai/Telefoni	Dip Computer Info (TIHE)	27 'o Sepitema 2017
Miss. Litia Tonga	17/12/1997	'Ofisa Tokoni Ngaue Faka'ofisi	Dip Business & Dip. Tourism (TIHE)	10 'o 'Okatopa 2019
Mr. Paula Tau'alupe	27/04/1984	Faka'uli VIP		9 'o Novema 2015
Mr. 'Unaloto Langi	24/04/1994	Faka'uli 'a e Va'a Tataki Ngaue	Cert. Panel & Painting (TIHE)	4 Fepueli 2019
Mr. Soane Hehea	12/12/1991	Faka'uli 'a e Va'a Fakatotolo	Cert. IT (TIHE)	22 Sanuali 2019
Miss. 'Ofa ki Vaiola Kalekale	16/05/2000	Tauhi Fale		03 Fepueli 2020
Mr. Kalisipo Fotu 'Ataveifo	29/07/1990	Faka'uli Lau'aho		19 'Epeleli 2021

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

c. Fa'unga 'o e Fakahoko Fatongia

'Oku fa'u 'a e fa'unga 'o e fakhoko fatongia 'i he kamata'anga 'o e taimi 'oku fakahoko ai 'a e lipootí pea 'oku ne fakaha 'emau taumu'á, founiga 'oku fua'aki 'a 'emau ngāue mo e ngaahi tefito'i me'a 'oku ne tala 'a e ola lelei 'o 'emau ngāué. 'Oku tukupa 'a e Va'a Fakatotoló ke fakalelei 'a 'emau ngāue fakaloto fale pea kuo mau fokotu'u 'a e ngaahi tāketi 'oku ho'ata mai ai 'emau tōtōivi ke a'usia 'a 'emau ngaahi taumu'a mo e ngaahi faka'ilonga tefito 'o e ngāué (KPI).

Tepile 7 - Ola 1: Tau'ataina mo lavame'a hono tokanga'i 'o e ngaahi läunga.

Ngāue 'oku fakahoko	KPI	Tāketi	Peseti	Tukunga totonu
Lesisita 'o e ngaahi läunga	Lesisita ma'u pe 'a e ngaahi läunga	'I loto 'i he 'aho ngaue 'e 2 hono ma'u	100%	
Fakatotolo'i 'o e ngaahi läunga	Fakatotolo'i 'a e ngaahi läunga 'i he taimi	'I loto 'i he mahina 'e 3- 6 hono ma'u		
Fakatotolo'i 'o e ngaahi läunga fakatotolo fakaicia	Fakatotolo'i 'a e läunga fakatotolo fakaicia 'i he taimi totonu	'I loto 'i he mahina 3-6 hono fakaava		
Tokanga 'i 'o e ngaahi läunga	Tonu hono tokanga'i 'o e ngaahi läunga 'i he taimi totonu	Vakai'i fakauike	100%	
Fale'i mo lekooti 'a e ngaahi faka'eke'eke	Fale'i mo lekooti 'i he taimi totonu	'I loto he 'aho 'e 2 'o e faka'eke'eke	100%	100%

'Oku lele lelei pe 'a 'emau lesisita 'a e ngaahi läungá, tokanga'i mo hono fale'i 'a e ngaahi läungá. Ka ko homau matavaivai'anga 'a hono fakakakato 'a 'emau fakatotolo 'i he taimi totonu. 'Oku kehekehe pe 'a e ngaahi taimi ki hono tapuni 'o ha läunga koe'uhí ko ha ngaahi 'uhinga 'oku kau ai 'a e:

- i. Si'isi'i 'a e fetokoni'aki mei he ngaahi mafai fakapule'anga
- ii. 'Ikai ke fakaha 'e he ngaahi mafai fakapule'anga ha fakavavevave
- iii. Si'isi'i 'a e kau ngāue fakatotolo ke vahevahe tautau 'a e lahi 'o e ngaahi läunga
- iv. Livi 'a e kau ngāue mo hono palani'i 'a e polokalama 'a e kau ngāue
- v. 'Ikai fa'a to e ma'u ha fetu'utaki mei he kau läunga
- vi. Lahi mo e ngaahi fatongia 'oku nau fa'a mo'umu'a
- vii. Si'isi'i hono siofi 'a e ngaahi taimi 'oku tuku ai ke solova ha läunga.

'I he taimi tatau 'oku mau tukupa ke kumia ha ngaahi solova'anga 'i he vave taha neongo pe ko e ha 'a e ngaahi pole.

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

Tepile 8 - Ola 2: Tonu hono siofi mo hono sivi'i.

Ngäue 'oku fakahoko	KPI	Täketi	Me'afua	Tukunga totonu
Fakahoko fakataha fakauike 'a e Va'a, fakataha 'a e fa'unga fakalele mo e Fa'unga Pule 'Ompatimeni	Lahi 'o e ngaahi fakataha fakauike	Fakataha fakauike 'e 48 ki he taimi 'oku lipooti ai	48	48
Fakahu 'a e lipooti fakamahina mo fakakuata	Fakahu 'o e ngaahi lipooti he taimi totonu	Kimu'a 'a e fakataha fakamahina mo fakakuata	16	16
Tauhi 'o e ngaahi lekooti	Tauhi mo tokanga'i 'a e ngaahi lekooti he taimi totonu	Tauhi faka'aho	100%	95%
Siofi 'a e a'usia 'o e ngaahi ola	Siofi mo hono sivi'i 'o e Palani Tataki Ngäue	Uiike 1 'o e Kuata	100%	95%
'Oatu ha fakahoko fatongia 'aonga mo lavame'a - 'i tu'a	Lahi 'o e ngaahi launga tohi mei he kakai fekau'aki mo e kau fakatotolo	Si'isi'i ange he 5	Si'isi'i ange he 5	Hala ke 'i ai
'Oatu ha fakahoko fatongia 'aonga mo lavame'a - 'i loto	Lahi 'o e ngaahi launga tohi mei he kau ngäue fekau'aki mo e kau kau fakatotolo	Si'isi'i ange he 5	Si'isi'i ange he 5	Hala ke 'i ai

Ko e ola ko eni ko e founiga fakalotofale 'oku fakakau ai ke hoko ko ha konga ke ne fakapapau'i 'a e tali ui ki he fatongia 'i he ngäue 'oku mau fakahoko. Na'e te'eki ke 'i ai ha launga tohi fakatuo'osi mei tu'a pe fakalotofale fekau 'aki mo 'emau tefito'i fatongia.

Tepile 9: Kau Ngäue na'e fakangäue'i mo fakahiki lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2020/21

Tokotaha Ngäue	Tu'unga Fakangäue	'Aho Fakangäue'i	Fehiki'aki Fakalotofale	'Aho Kamata
Mr. Roman Vaihu	'Ofisa Fakatotolo Pule	21 'o Siulai 2016	Talekita 'o e Va'a Fakatotolo	25 'o Sanuali 2021
Ms. Litia Tonga	'Ofisa Tokoni Ngäue Faka'ofisi	08 'o 'Okatopa 2019	Kalake Kalasi I ('Ofisa Tokoni ki he Pule Lahi)	7 'o 'Epeleli 2021
Ms. Jane T. Lavemai	Tokoni 'Akauniteni (Aleapau)	18 'o 'Okatopa 2019	'Akauniteni	26 'o 'Epeleli 2021
Mr. Latu Vehikite	'Ofisa Fetu'utaki mo e Tekinolosia (lau'aho)	07 'o Fepueli 2020	'Ofisa Fetu'utaki mo e Tekinolosia	26 'o 'Epeleli 2021
Mr. Sateki 'Ahio	Tokoni Pule Lahi	25 'o Sanuali 2021		
Mr. Paula Mafi	'Ofisa Fetu'utaki mo Mitiā Tokoni	12 'o 'Epeleli 2021		
Mr. Kalisipo Fotu'aika 'Ataveifoaa	Faka'uli lau'aho	19 'o 'Epeleli 2021		

'Oku 'i ai 'a e kau ngäue 'i he 'Ofisi 'oku to e hoko atu 'a 'enau feinga akó pea 'oku kaunga lelei 'aupito ki he'enau ngaahi fatongia 'i he 'ofisi. Neongo 'a e tapuni 'e he Koviti19 hotau kau'afonua, pea motuhia ai 'a e ngaahi faingamalie ako ki tu'apule'anga. 'Oku hoko 'a e fakataha fetu'utaki 'initaneti ko e zoom ko e founiga angamaheni ia ke fehokotaki kimautolu ki tu'afakapule'anga. Na'e fakahoko 'a e ngaahi ako fakataukei fakalotofale mei he ngaahi va'a

kotoa 'a e 'Ofisí lolotonga 'a e ta'u fakapa'anga fekau'aki mo e tokoni 'enau ngaahi fatongia ki he fakalele fakalukufua 'o e 'ofisí. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe mei he Va'a Tataki Ngāue ki he tauhi lekooti lelei mo hono fokotu'u 'o ha founiga tauhi faile maaau. Na 'e fakahoko 'a e fakataha fokotu'utu'u ngāue 'aho taha 'i he 29 Sanuali 2021 na'e tokanga taha ki he patiseti mo e palani tataki ngāue. Na'e alea'i hen'i 'a e founiga fo'ou ki hono sivi'i mo fakapale'i 'a e fakahoko fatongia 'a e kau ngāuē 'oku 'iloa ko e Performance Appraisal and Feedback (PAF) pea 'oku ne fetongi 'a e Performance Management System (PMS) na'e ngāue'aki 'i he ta'u nima (5) kuo hili. Ko hono fakafe'iloaki 'o e PAF 'oku tautefito ia 'i he 'ilo faka-saienisi ke to e lelei ange pea mo fakafaingofua'i hono sivi'i 'a e tukunga 'o e fakahoko fatongia.

d. Ngāue Fakapa'anga

'Atita'i 'o e 'Ofisi 'o e 'Ompipatimeni 'e he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale ki he Ta'u Fakapa'anga 2016-2020

Ko e ngaahi fakamo'oni tanaki mai ki he fakamatala 'a e kau 'atita na'e hā 'i he ngaahi tefito'i ola faka'atita 'o hange 'oku hā atu ni:

- "Na'e ma'u he ta'u takitaha 'a hono tali 'o e patiseti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompipatimeni 'o fakafou 'i he Lao ki he Patiseti Fakata'u. Na'e tali mo tokanga'i 'a e patiseti pea leva'i 'a hono ngaue'aki, 'o makatu'unga ai 'a hono fakangatangata 'a e ngaahi fakamole 'o fakatatau mo e lahi e pa'anga na'e vahe'i ki ai; tokanga'i 'a e ngaahi lekooti pea tauhi 'i he 'ofisi 'o poupou ki he lahi 'o e pa'anga na'e tali ke ngaue'aki 'e he 'ofisi"
- "na'e tokanga'i e lahi 'o e pa'anga na'e toe pea toutou fakama'opo'opo faka'itaneti 'o fakafou he founiga ngaue "sun"
- Na'e tokanga'i 'a e lesisita 'o e vahenga 'o fakatou ngaue'aki 'a e founiga angamaheni pea mo faka'itaneti (online) pea fakama'opo'opo 'o toutou to'o mei he vahenga takitaha 'o fenapasi mo e ngaahi fakahinohino mei Fale Pa'anga. Na'e fai e ngaahi fetu'utaki 'imeili mo e Potungaue Pa'anga ki hono fakapapau'i 'a e fakama'opo'opo kuo fai ki he lesisita 'o e vahenga. Na'e fakakakato 'e he 'Ofisi 'a e IF8 pea fakahu atu ki he Potungaue Pa'anga Humai (MORC).
- Na'e kau 'a e patiseti fakakatoa ki he 'ovataimi 'i he patiseti fakata'u 'a e 'ofisi 'i he 'ikai ke fai pau ki he fiema'u ki he ngaahi mahina 'o Siulai mo Novema 2018 mo Sune mo Sepitema 2019. Na'e 'ohake 'a e kaveinga ni he 'aitita kimu'a ka na'e 'ikai ha fakalakalaka mei ai 'o ho'ata mai 'a e vaivai he founiga ngaue pea ha mei ai e ngaahi 'uhinga ta'efakalao pea ko e mafai ke totongi atu e 'ovataimi 'a e kau ngaue 'oku totonu ke toe fakamanatu ki he kau ngaue ken au fai pau ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e Fale Pa'anga ki he kau ngaue mo e ngaahi fakahinohino ki ai pea taau ke fai ha tu'utu'uni fakalelei ki ai.
- Ko e ngaahi fakamole ki he folau na'e lahitaha e fakamole ki ai 'i he kulupu ni (mahu'inga fakapa'anga totonu mo e ngaahi fefolau'aki fakalotofonua na'e 70%). Na'e lahitaha e ngaahi

fakamole ki he fefolau'aki fakalotofonua ki he tala fatongia pea na'e lahi pe 'a e ngaahi folau ki muli ki he ngaahi konifelenisi, fakataha ako mo e fakataha na'e kau ki ai 'a e 'Ompatimeni. Na'e fakafonu e ngaahi tohi 'o poupou ki he ngaahi folau ni 'a ia na'e fiema'u ia'o fakatatau ki he ngaahi tu'utu'utuni 'a Fale Pa'anga. Na'e tokanga'i lelei pe 'a e pa'anga na'e tali 'i he patiseti mo leva'i lelei.

- Na'e tokanga'i mo ngaue'aki 'a e ngaahi tohi loka ki he ngaahi me'alele kotoa 'e ono (6). Ko e ngaahi monu'ia ke ngaue'aki e me'alele 'o fakatatau mo e tohi tu'utu'uni 'a e 'Ompatimeni 8.7 'a ia 'oku malava ai ke ngaue fakafo'ituitui 'aki 'a e me'alele 'e he Tokoni Sekelitali mo e Talekita 'o e Fakatotolo 'i he tu'a taimi ngaue. 'Oku toutou vakai'i ma'u pe mo tau'ata'ina 'e he 'Ofisa ki he Kau Ngaue (HRO) 'a e ngaahi tohi loka pea ne fakamo'oni hingoa ki ai ke fakamo'oni'i'aki. Na'e tauhi lelei'i pe 'a e ngaahi tohi loka ki hono leva'i 'o e ngaahi me'alele mo hono ngaue'aki.
- Na'e fakamo'oni 'a e Pule Lahi (CEO) ki he ngaahi vausia 'o e ngaahi fakamole fakapa'anga 'o mahino ai 'a hono leva'i lelei e ngaahi fakamole ki he ngaue 'a e 'ofisi. Na'e 'ikai ha fekau'aki hen'i mo hono fakatau mo tanaki e 'olokaholo. Na'e lahi pe ki he ngaohi ha me'atokoni 'a hono ngaue'aki e patiseti ki he talitali kakai 'i he taimi 'oku fakaafe'i mai ha tokotaha lea, kau fale'i mo ha kau 'a'ahi mei muli, 'a ia ko e konga ia 'o e ngaahi polokalama fakalakalaka 'a e 'ofisi ma'ae kau ngaue.
- Ngaahi aleapau ki he totongi 'o e 'ofisi mo e feitu'u tau'anga me'alele. Na'e 'i loto pe eni 'i he patiseti 'a e 'ofisi pea mo e patiseti na'e tali. Na'e tauhi e ngaahi lekooti fekau'aki mo e totongi fale he mahina takitaha 'a ia na'e totongi atu 'o fakatatau mo e aleapau kuo tali. Na'e 'ikai hano fakafehu'i e ngaahi totongi angamaheni ko eni talu mei he 2016.
- Na'e si'isi'i pe e ngaahi fakamole ki ha tokoni 'o ha ngaahi pale mo ha me'a'ofa na'e foaki. Na'e tauhi e ngaahi vausia ki he fakamole ni pea na'e malava ke tuku atu ki he 'atita.
- Na'e ngaue'aki 'a e patiseti na'e tali ki hono fakataumai e ngaahi koloa. Na'e fakapapau'i 'e he 'atita na'e fakatau mai e me'alele fo'ou he 2017, ko ha misini paaki fakalanu (colour printer) 'i Sune 2018, polokalama fakakomipiuta 'i he 2019. Na'e tauhi e ngaahi lekooti ki he 'uuni me'a ni.
- Ngaue ki hono fa'u ha tohi tu'utu'uni ma'ae kau ngaue. 'Oku ha ai e ngaahi tu'utu'uni fakangae, founiga ngaue, pea mo e ngaahi fa'unga ki hono leva'i e ngaue 'o fekau'aki mo hono pule'i fakalukufua 'o e 'ofisi. Ko e tohi tu'utu'uni ko eni ma'ae kau ngaue 'oku kau ai e ngaahi tafa'aki lahi 'oku fiema'u neongo 'oku 'ikai kenau fenapasi mo e ngaahi fiema'u tefito 'o ha tohi fakahinohino ki he ngaahi ngaue fakapa'anga. Kuopau ke fai hano tali mo fakatokanga'i 'o e tohi tu'utu'uni ko eni 'e he Potungaue Pa'anga pe 'e tali ke hoko ko ha tohi tu'utu'uni fakapa'anga 'o fakatatau mo e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi fakahinohino 'o e ngaue fakapa'anga 107.

Matu'uaki 'a e loā 'i he pule lelei

Ko e patiseti ki he Ta 'u Fakapa 'anga 2020/21 na 'e fakafuofua ki he pa'anga 'e \$1.9 miliona. Na'e uesia 'e he KOVITI 19 mo e ngaahi ngāue austerity 'a hono ngāue 'aki 'a e patiseti 'i he taimi na'e lipooti.

'I he 'uluaki kuata, ko e peseti 'e 14.7% 'o e patiseti na'e 'osi ngāue'aki 'i he'ene a'u ki he 30 'o Sepitema 2020. 'I he kuata ua, ko e peseti 'e 18.4% 'o e patiseti na'e 'osi ngāue'aki 'i he'ene a'u ki he 20 'o Tīsema 2020. 'I he kuata tolu, ko e peseti 'e 20% 'o e patiseti na'e 'osi ngāue'aki 'i he'ene a'u ki he 31 'o Ma'asi 2021 pea 'i he kuata faka'osi, ko e peseti 'e 46.9% 'o e patiseti 'i he'ene a'u ki he 30 'o Sune 2021.

Tepile 10: Patiseti fakakatoa, lahi pa'anga na'e ngaue'aki mo e toenga 'o e patiseti

Patiseti Fakakatoa	\$1,920,900
Lahi 'o e pa'anga na'e ngaue'aki	\$1,804,744
Toenga 'o e patiseti na'e 'ikai ke ngaue'aki	\$116,156
Peseti 'o e Patiseti Fakakatoa na'e ngaue'aki 'i he a'u ki he 'aho 30 'o Sune, 2020	94%

Ko e 'uluaki patiseti na'e \$1,547,900. \$525,000/Fakafo'ou 'o e Patiseti fakatatau ki he tu'utu'uni mei he Falealea.

Ngaahi ola fakangaue ki tu'a (External outputs)

- Lelei 'a e tokanga'i fakakatoa: 'Ata ki he ngaahi totonu 'a e tangata: 'Oku fakahoko 'e he 'ofisí 'a e ngaahi fakataha mo e fakamatala 'i he ngaahi ako taukei fakalotofale, fakataha mo e kakai mei tu'a mo pulusi 'a e ngaahi lipooti felave'i fekau 'aki mo ha ngaahi fakamatala te ne fakalakalaka'i 'a e founiga ngāue 'a e 'ofisí. 'Oku fakahoko 'a e ngaahi fakataha ko eni 'i he taimi 'oku fiema'u ai, 'i he 'ene tu 'u he taimi ni na'e lava ke fakahoko 'e he 'ofisi 'a e ngaahi fakataha ma'uhinga ko eni lolotonga 'a e ta'u.
- Ola lelei 'a e talafatongia: 'Oku fakahoko 'e he va'a fetu'utaki mo e mītia 'a e 'ofisí 'a e ngaahi polokalama talafatongia fakafou he letio, polokalama televisone, mītia fakasosiale mo e ngaahi lipooti kuo pulusi. Ko e ngaahi founiga eni 'a e 'ofisí ke fetu 'utaki ai mo e kakai ki he 'ene misiona mo e visione. 'Oku a 'u tonu 'a e 'ofisí ki he kakai 'i he ngaahi founiga talafatongia ko eni.

Ngaahi ola fakangaue fakalotofale (Internal Outputs)

- Fakalakalaka'i 'a e ivi fakatangata mo e ngaahi me'a fakapule'i ngāue: Tonu hono siofi mo hono sivi'i: 'oku fiema 'u katoa 'a e ngaahi lipooti ke 'ave ki he taki 'o e va'a taki taha 'i he taimi 'oku fiema'u ai ke to e 'analaiso faka'aufuli.
- Lelei ange hono tokanga'i 'a e ngāue fakapa'anga: 'I he 'osi 'a e mahina kotoa pe, 'oku fakahu atu 'e he va'a ngāue fakapa'anga 'a e lipooti 'oku ne fakamatala'i 'a e pa'anga katoa kuo ngāue'aki 'e he 'ofisí ki he mahina ko ia. Neongo 'a e lipooti mei he Potungāue Pa'anga ki he'ene fua (rating) 'a e ngaahi me'a fakapa'anga 'a e 'ofisí, na'e lava 'e he va'a 'akauni 'o fakahu 'a e lipooti fakafuofua ki he mahina 'i taimi totonu, ko 'emau taumu'a ki he 'aho ni ke fakalakalaka 'a e rating ki he ta'u ni. 'Oku teuteu'i mo fakahu ma'u pe 'a e ngaahi foomu tukuhau 'i he 'aho faka'osi 'o e mahina kotoa pe pea mo fakahu ki he Potungāue Pa'anga Hu mai. Ko e ngaahi fiema 'u kotoa pe 'oku fakahu ki he sun system pea 'oku ho 'ata 'i he ngaahi lipooti 'a e 'ofisí.
- Falala'anga mo pau 'a e ngaahi fa'unga ngaue ki he Fakamatala mo e Tekinolosia (IT): Fakapapau'i 'e he 'ofisa Pule IT 'oku ne fakahoko hono vakai'i fakamahina 'a e ngaahi komipiuta katoa 'i he'ene ngāue fakalelei 'i he mahina kotoa pe pea 'oku mau mamata 'oku ne ngāue mateaki ki hono fakakakakato 'a e ngaahi feima'u ni pea mo tokanga ki he ngaahi me 'a fakatekinolosia 'oku lipooti ange 'e he kau 'ofisa.

8. Aofangatuku

'Oku hoa ngaue 'a e 'ofisi mo e ngaahi fa'unga ngaue kotoa 'a e pule'anga 'i hono paotoloaki 'a e ngaue anga totonu. 'Oku mau feinga ke pukepuke 'a e ngaahi vā fengae'aki lelei mo e ngaahi potungaue 'a e pule'anga mo 'e ne ngaahi poate pisinisi pea mo e kakai. Ko e fiema'u koia ke teke 'a e pule lelei ko e fatongia ia 'o e taha kotoa 'i he ngaahi ngaue 'a e pule'anga.

Koe 'uhi ko 'ene kau ki he Ngaahi va'a ngaue ki he Anga Totonu, 'oku poupou 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompipatimeni pea 'oku taumu'a pe foki 'i hono taukave'i 'a e ngaahi taumu'a mahino 'a e ngaahi fa'unga ngaue ki he anga totonu. 'Oku tukupā 'a e 'Ofisi 'o e 'Ompipatimeni ke taukave'i 'a e pule lelei, fakahoko 'a e ngaahi founiga ngaue 'oku taau ke fakahoko pea mo e pule 'a e lao. 'Oku kei hoko atu pe 'a 'emau laka fakatonu ki he anga totonu pea mo ngaue ke fakatahataha'i 'a e sekitoa ngaue 'a e pule'anga ki he laka ko eni.

Kuo holo 'a e ngaahi launga kuo fai mai 'o fekau'aki mo e ngaahi potungaue mo e kautaha pisinisi 'a e pule'anga mo e ngaahi va'a fakangaue lolotonga 'a e ta'u 'o e lipooti ko eni, 'i hono fakaha ki he ta'u fakapa'anga kimu'a.

Pule Lelei

'Oku kei hoko atu pe 'a hono ifi 'o e talupite 'o e pule lelei.

'I he fakalea faka-'omipatimeni, "“Oku lelei kia koe, lelei ki he pule'anga pea lelei ki Tonga.”

Rev. Dr. Taliai Niumeitolu (Principal of Sia'atoutai Theological College), Mr. 'Aisea Taumoepeau, SC., (Ombudsman),
Lord Fakafanua (Speaker of the Legislative Assembly) and Lord Chief Justice Michael Whitten, QC.